

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ – 2003

**ДОПОВІДЬ БЮРО ДЕМОКРАТІЇ, ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРАЦІ
ДЕРЖДЕПАРТАМЕНТУ США ЩОДО ПРАКТИКИ
В ГАЛУЗІ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРАЇНІ**

37(78)

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2004

ББК 67
Д70

Книгу видано за сприяння
Національного фонду підтримки демократії (США)

Дотримання прав людини в Україні у 2003 році / Харківська
Д70 правозахисна група; – Харків: Фоліо, 2004. – 72 с.

ISBN 966-03-2555-X.

У спеціальному інформаційно-аналітичному бюлетені «Права людини» Харківської правозахисної групи №37(78) друкується доповідь Держдепартаменту США про дотримання прав людини в Україні у 2003 році.

ББК 67

ISBN 966-03-2555-X

© Посольство США в Україні, 2004
© Харківська правозахисна група,
переклад, коментарі, 2004
© О.Ю.Герчук, ілюстрація, 2004

Доповідь Бюро демократії, прав людини та праці Держдепартаменту США щодо практики в галузі прав людини в країні

25 лютого 2004 року

ВСТУП

Україна – змішана президентсько-парламентська республіка, в якій управління здійснюється Президентом, що обирається прямим голосуванням, прем'єр-міністром, який очолює Кабінет Міністрів, та однопалатним парламентом (Верховна Рада). Прем'єр-міністр пропонується Президентом і затверджується Верховною Радою. Склад Кабінету Міністрів пропонується прем'єр-міністром і схвалюється Президентом, однак загалом знаходиться під керівництвом Президента. Парламентські вибори, що пройшли у березні 2002 року, в окремих аспектах були більш досконаліми, порівняно з попередніми виборами, однак зберігалися важливі недоліки. Президентські вибори 1999 року відзначалися істотною кількістю порушень зобов'язань перед Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) щодо виборів. Президентські вибори передбачаються у жовтні 2004 року. Довибори і вибори в місцеві органи влади, що мали місце протягом року, виявили серйозні недоліки. Конституція України передбачає незалежну судову систему, однак суди залишаються вразливими для політичного втручання та корупції і є неефективними.

Існує дві основних структури в сфері безпеки, що поділяють відповідальність за внутрішню безпеку: Служба Безпеки України (СБУ), яка відповідальна за збір розвідданих¹ і Міністерство внутрішніх справ, яке керує різними підрозділами міліції². Збройні сили, переважно, залишаються поза політикою. Однак урядові агенції непрямим чином втручаються в політичний процес за допомогою кримінальних і податкових розслідувань щодо політиків, журналістів і впливових бізнесменів. Цивільна влада, загалом, здійснює ефективний контроль за правоохоронними органами³. Мали місце порушення прав людини з боку працівників правоохоронних органів. Ступінь, до якого влада була причетною до них або потурала їм, є невизначеним.

Економіка має змішаний характер: приватний сектор займає приблизно від 65 до 70% валового національного продукту (ВНП). Загальна чисельність населення країни складає приблизно 47 745 000 осіб, відображаючи триваюче зменшення населення. Після майже десятиліття постійного падіння ВНП, економіка продовжила тенденцію зростання, яка розпочалась в 2000 році, і зросла на 4,8% в 2002 році і 8,5% протягом цього [2003] року. Економіка переобтяжена неплатежами і боргами по заробітній платі, і значна частина доходів заробляється в тіньовій економіці (яку можна визначити як діяльність, про яку навмисно не повідомляється з метою ухилення від податків). Борги по заробітній платі протягом перших шести місяців року зросли приблизно на 1,3% порівняно з тим же періодом 2002 року. Матеріальні цінності зосереджено в руках політичної еліти та директорів у галузях із державним домінуванням, пов'язаних, наприклад, із металами, нафтою та газом.

Повідомлення уряду про права людини залишалися на слабкому рівні. Хоча в деяких сферах спостерігалось покращення, серйозні проблеми залишилися.

Серйозні недоліки мали місцеві і парламентські довибори, що відбулися протягом року, так само як адміністративні та інші труднощі, створені для того, щоб обмежити організаційні зусилля і доступ до засобів масової інформації опозиційних партій, обмежити право громадян змінювати свій уряд. Мало місце декілька смертей в установах позбавлення волі. Міліція й працівники кримінально-виконавчої системи катували й били затриманих і ув'язнених, і, щонайменше, двоє затриманих померло за підозрілих обставин.⁴ Зловживання міліції і переслідування расових меншин все ще залишається проблемою. Побиття в армії призовників товаришами по службі стало звичним явищем, іноді призводячи до загибелі.⁵ Умови ув'язнення залишаються поганими і загрозливими для життя, особливо через незахищеність від хвороб, на кшталт туберкульозу. Уряд рідко карає посадових осіб, які скоюють зловживання. Безпідставний арешт і затримання, які, імовірно, в деяких випадках мали політичну мотивацію, час від часу поставали як проблема, так само, як тривале досудове утримання в дуже поганих умовах; однак, суди продовжували звільняти з-під варті обвинувачених до розгляду справ у суді. Проблемою є також тривала тяганина в судах, а судді продовжували з готовністю надавати більшість ордерів на обшук житла і прослуховування телефонів за зверненнями прокуратури⁶.

Органи державної влади втручалися в діяльність засобів масової інформації, залякуючи і переслідуючи журналістів, піддаючи цензурі матеріали, здійснювали на них тиск із метою застосування самоцензури. Були деякі обмеження на свободу зібрань, і органи влади перешкоджали лю-

ням брати участь в декількох демонстраціях. Свобода об'єднання обмежувалася. Мали місце певні проблеми щодо реєстрації релігійних громад і спорів про власність; однак, Уряд вживав відповідних заходів, зосереджуючись на цих проблемах. Мали місце повідомлення про випадки антисемітських дій, включно з опоганенням синагог. Були деякі обмеження свободи пересування. Насильство і дискримінація проти жінок, включаючи сексуальне переслідування на робочому місці, залишаються проблемою. Проблемою залишалося насильство проти дітей. Етнічні меншини і мусульмани скаржилися на переслідування і часті перевірки особи. Уряд перешкоджав робітникам організовувати профспілки. Торгівля жінками і дівчатами з метою сексуальної експлуатації залишалася серйозною проблемою, для вирішення якої уряд вжив певних заходів.

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розділ 1

Повага недоторканності особи, що передбачає свободу особи від таких явищ як:

А. Безпідставне чи незаконне позбавлення життя

Не було жодних підтверджених повідомлень про політичні убивства; однак шість осіб, двоє з них – перебуваючи в ІТТ, померли за підозрілих обставин, і невідомі нападники убили одного члена опозиційної партії.

1 серпня, за підозрілих обставин, перебуваючи в ІТТ, помер колишній працівник кримінальної міліції⁷ м. Києва Ігор Гончаров, нібито лідер банди, підозрюваної в убивстві відомого журналіста Георгія Гонгадзе наприкінці 2000 року. За повідомленнями, Гончаров мав інформацію щодо причетності вищих посадових осіб до викрадення й убивства Гонгадзе і планував свідчити в суді щодо цієї причетності. 3 серпня його тіло було кремовано без розтину трупа чи офіційного визначення причини смерті. Жодних деталей розслідування щодо смерті Гончарова не було оприлюднено.

Зловживання щодо ув'язнених і затриманих, а також погані умови утримання, час від часу призводили до смерті (*див.* Розділ 1.В.). У відповідності до повідомлень Державного департаменту виконання покарань, протягом року сталося 696 смертей у в'язниці і 130 смертних випадків у СІЗО (у порівнянні із загальною кількістю 1 381 у 2001 році), багато з них викликані жажливими умовами⁸. Посадові особи приписували це зменшення кількості смертей в ув'язненні спільним зусиллям, спрямованим на поліпшення умов ув'язнення, включаючи охорону здоров'я і харчування.

Правозахисні організації стверджують, що солдат продовжують вбивати внаслідок «дідівщини», хоча посадові особи заперечували, що хоча б один військовослужбовець помер через фізичне насильство. Протягом перших 4 місяців 2003 року 32 солдати померли з неприродних причин. Посадові особи наводять один випадок, коли один із солдатів убив іншого, вдаривши його ліктем в груди. Смерть внаслідок знущань часто описувалася як самогубство. За офіційною статистикою, у 2002 році 29 військових, включаючи 13 призовників, скоїли самогубство. Невідомо чи не призвели когось із них до самогубства постійні знущання. Станом на травень 2003 року 11 військовослужбовців скоїли самогубство, а 32 військовослужбовці померли від неприродних причин.⁹

20 січня призовник Олег Ткачук, як гадають, скоїв самогубство, вистрибнувши з вікна другого поверху. На думку рідних його було побито до смерті і викинуто з вікна. Руки, ніс, череп, і палець були зламані; його руки мали сліди уколу голки; його тіло не мало жодних порізів від вибитого скла. Інші солдати повідомили, що Ткачук зазнавав постійних знущань і що старослужбовці згвалтували його. Однак, Організація солдатських матерів повідомила, що військові, які розслідували цей випадок, зробили висновок, що смерть Ткачука настала внаслідок самогубства, і немає потреби порушувати кримінальну справу в зв'язку з його смертю.

Поширеність корупції, зв'язки між державними посадовими особами й організованою злочинністю та політична діяльність фігур організованої злочинності часто стирали відмінність між політичними і злочинними діями. Політичні діячі, бізнесмени, пов'язані з політикою, і журналісти ставали жертвами нападів, іноді смертельних, і, ймовірно, з політичних мотивів. За повідомленнями посадових осіб, на травень 2003 року мало місце 12 убивств на замовлення; міліція розкрила 25 з 41 убивств на замовлення, що сталися у 2002 році.

30 серпня Іван Гавдида, заступник Голови Української Народної Партії, був знайдений мертвим в одному кварталі від його квартири в Києві. Спочатку слідчі повідомили, що Гавдида помер від пролому черепа внаслідок падіння. Розтин трупа пізніше показав, що Гавдида помер від удару по голові. Через брак довіри до прокуратури, яка проводила розслідування цього випадку, парламентарі створили комісію для розслідування смерті Гавдиди. Друзі і колеги стверджували, що смерть Гавдиди була викликана його політичною діяльністю. Кримінальне розслідування на кінець року все ще продовжувалося; однак, міліція відмовилася надавати будь-яку інформацію чи то громадськості, чи то парламентській комісії, створеній для розслідування смерті Гавдиди.

28 листопада місцевий лідер опозиційної партії «Реформи і порядок» (блок «Наша Україна») у Хмельницькій області Юрій Босак був знайдений повішеним в лісі на околиці міста. Міліція визначила його смерть як самогубство і закрила справу; однак, рідні і колеги вважають, що Босак був убитий, а потім повішений внаслідок його політичної діяльності. Адвокат Босака сказав, що існують докази, що Босака було убито, і що він зазнавав непорозумінь з місцевою міліцією якраз перед його смертю в зв'язку з діяльністю партії. Його було знайдено з синяками на зап'ястках, що переконливо свідчить про використання наручників, а пальці на його лівій руці було зламано.

Хоча у травні посадові особи повідомили, що вони виявили убивць заступника голови Івано-Франківської облдержадміністрації Миколи Шкрібляка, на кінець року вони не оприлюднили подальшої інформації. Шкрібляк, який балотувався у депутати Верховної Ради, був застрелений за день перед парламентськими виборами 2002 року. Міліція заявляла, що до убивства можуть бути причетні злочинні елементи з Криму, і у липні оголосили двох підозрюваних до міжнародного розшуку. Існувало припущення, що Шкрібляк був убитий через його причетність до проблем приватизації в енергетичному і паливному секторах.

Усе ще були актуальними серйозні твердження, що посадові особи Міністерства внутрішніх справ причетні до убивств і викрадень попередніх років. Убивство журналіста Георгія Гонгадзе залишилося нерозкритим, хоча воно продовжувало становити активний внутрішній і міжнародний інтерес, разом із триваючими обвинуваченнями про причетність до цього вищих урядовців. У листопаді 2000 року, через два місяці після його зникнення, було виявлене обезглавлене тіло Гонгадзе. Колишній Генеральний Прокурор Святослав Піскун оголосив вирішення цієї справи головним пріоритетом під час свого призначення у 2002 році. В оцінці розслідування, виданої Радою Європи, зроблено висновок, що його зусилля були щирими і відповідали загальним стандартам демократичних суспільств. У жовтні колишній начальник департаменту кримінальної розвідки Міністерства внутрішніх справ Олексій Пукач був заарештований в зв'язку з убивством. Однак, 29 жовтня Піскуна, за розпорядженням Президента Кучми, було відправлено у відставку, а Пукача було згодом випущено. Піскун був залучений до значної кількості політично чутливих кримінальних переслідувань; однак, деякі оглядачі відзначали, що його зміщення було пов'язане з його агресивним провадженням кримінального переслідування у справі Гонгадзе.

Уряд стверджував, що він проводив повномасштабне розслідування його зникнення, однак представники ЗМІ і громадськості серйозно крити-

кували поведження Уряду у цій справі, тоді як інші обвинувачували Президента та інших вищих посадових осіб у причетності до справи. Існує аудіозапис, який, нібито, містить бесіди між Президентом Кучмою та іншими вищими державними посадовими особами, в яких обговорюється бажаність усунення Гонгадзе. Інший запис, начебто з того ж джерела, був визнаний справжнім. На кінець року розслідування убивства Гонгадзе все ще офіційно тривало.

У вересні органи влади заарештували чотирьох осіб у зв'язку з побиттям у липні 2001 року і наступною смертю Ігоря Александрова, директора телевізійної компанії в м. Слов'янськ Донецької області; однак, деякі повідомлення засобів масової інформації стверджували необґрунтованість доказів і стверджували, що справи проти підозрюваних були сфабриковані. Прокуратура пов'язала убивство Александрова, який випустив в ефір значну кількість критичних репортажів щодо донецьких політичних діячів і був відомим критиком корупції, що, нібито, мала місце серед місцевих правоохоронних органів, з його професійною діяльністю. За повідомленням посадових осіб, убивство замовлялося донецьким бізнесменом і було організоване братом цього бізнесмена, обоє пов'язані з організованою злочинністю. Це убивство, нібито, здійснили двоє молодших партнерів цих братів. Не було жодних нових подій у справі 2001 року, щодо смерті п'яти членів ромської родини, пов'язаних із підпалом, в Малій Каховці Полтавської області.¹⁰

Київський [апеляційний] суд закрит справу Михайла Коломійця, журналіста, який зник із Києва в жовтні 2002 року і був знайдений повішеним у сусідній Білорусі. Суд, базуючись на результатах незалежних експертиз міжнародних експертів, що виключили можливість насильницької смерті, виключив можливість інсценізації¹¹.

Б. Зникнення

Протягом року не було жодних повідомлень про зникнення з політичних мотивів.

Міліція Кіровоградської області продовжувала розслідувати зникнення 2002 року Олександра Олійника, спостерігача від НУО «Комітет Виборців України» (КВУ), який зник із Кіровограда приблизно через тиждень після березневих виборів 2002 року (*див.* Розділ 3). Початкові повідомлення не вказували, що його зникнення було пов'язане з його діяльністю з моніторингу; однак, подальше розслідування підтверджує, що він міг одержати погрози через спостереження на виборах. Не існує жодних ознак поступу щодо зникнення (листопад 2002 року) Андрія Татарчука, заступника голови одеського осередку партії «Реформи і порядок» (блок «Наша Україна») і колишнього кандидата до міської ради.

Одеська міліція розпочала розслідування і, за повідомленнями, затримала двох осіб; однак, пізніше міліція повідомила, що не має достатньо доказів для того, щоб довести, що підозрювані убили Татарчука. До кінця року не було затримано жодного підозрюваного.

В. Застосування катувань та інше жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання

Конституція України забороняє катування, однак міліція та працівники виправних закладів часто б'ють затриманих і ув'язнених, і було чимало повідомлень про катування. Звіт Європейського комітету із запобігання катуванню (СРТ) (жовтень 2002 року) стверджував, що особи під час перебування в ув'язненні або під арештом у міліції зазнавали істотного ризику фізичних знущань. За повідомленнями, знущання включали побиття, застосування ударів струмом, побої пістолетом і перекриття доступу кисню.

Хоча правозахисні організації не отримували відповідних повідомлень, про те, що спецпідрозділи міліції «Беркут» били і катували ув'язнених під час планових навчань, вони вважають, що ця практика продовжується. За повідомленнями ЗМІ і правозахисних організацій, міліція піддає затриманих різним методам фізичних катувань, наприклад «ластівка», коли затриманого кладуть на живіт на підлогу зі зв'язаними за спиною руками й ногами і вигинають дугою. Інший вид тортур – «слоник»: на голову затриманому одягають протигаз і поступово перекривають доступ кисню. Щодо затриманих також використовується метод, званий «пам'ятником», за яким ув'язненого підвішують на мотузці за руки і б'ють. Правозахисники повідомляли, що прохання покликати адвоката часто призводить до ще гіршого побиття, і затриманих можуть бити до тих пір, поки вони не відмовляться від свого права на адвоката.

26 лютого засоби масової інформації повідомили, що підозрюваний спробував скоїти самогубство, вистрибнувши через вікно четвертого поверху відділення міліції в Кіровограді. Як гадають, до самогубства підозрюваного призвело катування у міліції, що включало застосування ударів струмом. У квітні через гангрену було ампутовано обидві ноги Олександра Лобанова, ув'язненого в'язниці №120 у Волновасі, Донецької області. Як стверджується, гангрена була наслідком серйозного побиття працівниками підрозділу міліції із запобігання масовим безпорядкам під час відповідних навчань у цій в'язниці. За повідомленнями, працівники в'язниці примусили Лобанова підписати заяву про те, що він пошкодив свої ноги самостійно під час прогулянки в дворі в'язниці. Департамент виконання покарань і прокуратура розпочали розслідування цієї справи. У грудні 2002 року у Запоріжжі наркоман, підозрюваний у крадіжці, по-

мер під вартою від ушкоджень, нібито спричинених внаслідок побиття. У міліції стверджували, що затриманий був побитий перед тим як потрапив до під варту у міліцію, однак на кінець року не було жодної інформації про те, що когось в цьому обвинуватили.

Протягом останніх п'яти років (на кінець липня), Уповноважений одержав більше ніж 12000 повідомлень про катування. Уповноважений також стверджував, що затримані нездатні, оплатити кошти за харчування, голодують, і кваліфікував це як ще одну форму катування. Уповноважений активно оприлюднював доповіді про таку практику, однак, Уповноважений не має жодних повноважень примусу.

Міліція погано поводитися з ромами, а також переслідувала і погано поводитися з темношкірими особами. Представники цих груп стверджували, що працівники міліції, звичайно ігнорували, а іноді потурали насильству проти них (*див.* Розділ 5). Міліція також переслідувала біженців (*див.* Розділ 2.Г.) і журналістів (*див.* Розділ 2.А.).

Незважаючи на значний обсяг законодавства щодо захисту прав військовослужбовців і офіційних інструкцій щодо відносин серед військового персоналу, протягом року продовжували з'являтися повідомлення про погані умови і насильство проти призовників у збройних силах (*див.* Розділ 1.А.). Солдати, які відслужили довший час, часто б'ють новобранців, іноді до смерті, і примушують їх віддавати гроші і подарунки, які вони одержують із дому. За повідомленнями правозахисних організацій, гарнізонні прокурори часто не розслідують скарги на фізичне переслідування. Міри покарання, передбачені за такі дії або за потурання їм, не змогли ефективно припинити подальшу практику таких знущань. Хоча армійські посадові особи повідомляли, що не було жодної смерті через фізичне насильство, правозахисні організації, в тому числі Організація солдатських матерів, повідомляли, що «дідівщина» продовжує залишатися широко розповсюдженою. Вони повідомили, що в 2002 році прокуратура порушила 129 кримінальних справ, що мають відношення до «дідівщини». Однак, невідомо, скільки з них завершилися вироками.¹²

Тюремні умови залишилися поганими і загрозливими для життя. Хоча інформація про фізичний стан тюремних стін і огорож, так само як і будівель СІЗО, розглядається як державна таємниця¹³, проте, преса вільно повідомляє про важкі умови ув'язнення. Відповідно до скарг, отриманих Уповноваженим, а також неурядовими правозахисними організаціями, працівники виправної системи залякують ув'язнених та погано поведуться з ними. В'язниці та СІЗО дуже переповнені, частково внаслідок гострої економічної кризи, і не мають належних санітарних умов та медичної допомоги. За повідомленнями, майже 25 000 осіб знаходяться у в'язничних

камерах без вікон і туалетів. У Житомирській області Уповноважений з прав людини досліджувала неналежний розподіл ресурсів, призначених для покращення продовольчого забезпечення ув'язнених.

У квітні засоби масової інформації повідомляли, що Європейський суд із прав людини (ЄСПЛ) вимагав, щоб уряд виплатив від 1000 до 3000 доларів США (від 5300 до 15900 гривень) шістьом громадянам, які знаходилися в нелюдських умовах в ув'язненні перед виконанням смертних вироків, що їм були замінені пізніше довічним позбавленням волі. Крім того, ЄСПЛ виявив, що деякі в'язні у Івано-Франківській в'язниці були позбавлені можливості реалізувати свободу совісті.

Чоловіки і жінки утримуються в окремих приміщеннях, а підлітки утримуються окремо від дорослих. Крім того, особи, затримані в очікуванні суду, завжди утримуються окремо від засуджених в'язнів. У теорії інструкції вимагають більше місця і деякого спеціального обладнання, наприклад, ванни для жінок; однак, на практиці умови залишаються однаково бідними як для чоловіків, так і для жінок, як в СІЗО, так і в стаціонарних в'язницях. Середня площа передбачається в розмірі 2 квадратних метра на чоловіка і 2,5 квадратних метра на жінку чи підлітка. Закон не визнає політичних в'язнів окремою категорією.

Ув'язнені можуть скаржитися до Уповноваженого щодо умов утримання, але організації прав людини повідомляли, що ув'язнених карали за подачу таких скарг. У квітні, ув'язнений опозиціонер, член УНА/УНСО Сергій Гальчик, повідомив Уповноваженого з прав людини, що охорона в'язниці біла його палицями і переслідувала його та інших в'язнів у Лук'янівській в'язниці в Києві, де він утримувався у 2002 році. Він заявив, що охоронці позбавляли в'язнів, що скаржилися, листів і продовольчих передач. Умови в закладах досудового утримання¹⁴ також суворі. В'язні часто утримуються в досудовій ізоляції протягом тривалого часу і зазнають поганого поводження й залякування з боку охорони в'язниць чи інших ув'язнених. Переповненість є звичайною для таких закладів. Загальна місткість цих установ становить 36 000, тоді як станом на листопад в них утримувалося 40633 затриманих. У квітні посадові особи оголосили, що СБУ закрит свої СІЗО. Посадові особи кримінально-виконавчої системи підтвердили, що всі особи, які утримуються до суду, згодом були передані до їхніх установ.

Умови в лікувально-трудових профілакторіях під керівництвом державного департаменту з виконання покарань, де за рішенням суду примусово утримуються алкоголіки, не набагато відрізняються від умов у місцях позбавлення волі. Уряд не виконав свого попереднього зобов'язання передати всі ЛТП Міністерству охорони здоров'я. Фактично, лікування

алкоголізму у таких центрах недоступне. Незважаючи на розпорядження уряду 1999 року, спрямоване на закриття ЛТП до кінця 2000 року, протягом року два таких центри продовжували діяти під керівництвом Державного департаменту виконання покарань.

За офіційною статистикою Департаменту виконання покарань, протягом року у місцях позбавлення волі сталося 696 смертних випадків. Погані санітарні умови призвели до 300 смертей від хвороб, на кшталт туберкульозу, а 13 – від дизентерії.¹⁵ 19 червня Верховна Рада прийняла резолюцію, яка виражає занепокоєння серйозною проблемою туберкульозу у в'язницях. Повідомлялося, що на кінець року аж 14 000 в'язнів інфіковано активною формою хвороби. Крім того, щорічно 1 000 ув'язнених помирає від туберкульозу, а приблизно 3 000 смертельно хворим пацієнтам було надано дострокове звільнення і відпущено додому померати.

За свідченнями правозахисних організацій, реорганізація Департаменту виконання покарань, спрямована на гарантування більшої незалежності системи виконання покарань, не вплинула на методи Департаменту, а рівень громадського контролю за його діями залишається незначним¹⁶. Хоча держава запровадила деякі програми для перекваліфікації працівників установ виконання покарань і міліції, вона покарала тільки незначну меншість тих, хто вчинив чи потурав насильницьким діям проти затриманих і ув'язнених.

За повідомленням кримінально-виконавчих органів, протягом року не було порушено жодної кримінальної справи, які б включали катування або погане поводження з ув'язненими, і жоден службовець кримінально-виконавчої системи не був притягнутий до дисциплінарної відповідальності за неналежне поводження з утримуваними особами. Однак, протягом перших десяти місяців року проти службовців було порушено 15 кримінальних справ, а 6318 службовців було притягнуто до дисциплінарної відповідальності з інших не вказаних причин. Уповноважений продовжував привертати увагу до стану кримінально-виконавчої системи, відвідуючи в'язниці і привселюдно піднімаючи проблеми, пов'язані з в'язницею. Після відвідування СІЗО у Криму посадкові особи побудували внутрішній двір, щоб забезпечити в'язнів, які раніше не мали змоги вийти на прогулянку, обладнавши його ділянкою, на якій вони могли б займатися фізичними вправами. У серпні було підписано новий Кримінально-виконавчий кодекс, який набуде чинності у 2004 році. Новий закон призначено для того, щоб регулювати тюремне життя і забезпечувати гарантії проти поганого поводження з ув'язненими.

Влада продовжувала дозволяти правозахисникам відвідувати в'язниці, хоча, за свідченнями деяких із них, іноді важко отримати доступ до в'яз-

ниці для того, щоб відвідати певних в'язнів, їм також не дозволяли повний доступ в самих установах виконання покарань.

У 2001 році Верховна Рада ратифікувала Перший і Другий протоколи Європейської конвенції щодо запобігання катуванням та жорстокому поводженню, що дозволяє міжнародним спостерігачам інспектувати місця позбавлення волі. Хоча умови залишаються нижче міжнародних стандартів, засоби масової інформації повідомили про те, що спостерігачі Ради Європи (РЕ) отримали «гарне враження» після свого відвідування в'язниць у Запорізькій області. Крім того, у Харкові було побудовано новий СІЗО, який, за повідомленнями, відповідає вимогам європейських стандартів, а в дніпропетровському СІЗО було виділено декілька камер із сучасними зручностями.

Г. Безпідставний арешт, затримання чи заслання

Конституція забороняє безпідставний арешт і затримання, однак, безпідставний арешт і затримання залишаються проблемою.

Міністр внутрішніх справ є членом Кабінету Міністрів, тоді як СБУ має спеціальний статус в рамках виконавчої влади і безпосередньо підзвітна Президенту. Державна Податкова Адміністрація, що відповідальна перед Президентом і Кабінетом Міністрів, також має правоохоронні повноваження, які здійснює через податкову міліцію. Генеральна Прокуратура підтримує обвинувачення у кримінальних справах і несе відповідальність за виконання судових рішень у кримінальних справах. 29 липня було прийнято законодавство, яке передбачає цивільний контроль за армійськими і правоохоронними органами, а також схвалено план виконання. Закон дозволяє парламентарям проводити розслідування щодо питань національної безпеки і оборони з подальшими громадськими слуханнями. Закон також значно розширює повноваження Уповноваженого з прав людини розпочинати розслідування щодо дій військових, так само як правоохоронних органів. Закон також покладає на Рахункову Палату України контроль над розподілом бюджету на національну безпеку і оборону. На кінець року не було достатньо інформації для того, щоб оцінити вплив цього законодавства.

Ув'язнені і затримані надсилають скарги до Уповноваженого з прав людини. За інформацією апарату Уповноваженого з прав людини, більшість отриманих скарг зосереджена на правах людини. Значний відсоток цих скарг стосувався цивільних правопорушень з боку працівників правоохоронних органів. Приблизно 1000 працівників міліції було звільнено за причетність до катування, а 164 – було засуджено за катування ув'язнених осіб.

Органи влади зробили певні зусилля для того, щоб припинити зловживання, включаючи дисциплінарні заходи проти працівників правоохоронних органів, які їх скоїли. За повідомленням влади станом на 1 травня проти 272 працівників міліції розглядалося 246 кримінальних справ, з них: 128 – за перевищення влади і 53 – зловживання владою. З цієї кількості 48 кримінальних справ були відкритими. Станом на червень 27 колишніх працівників міліції було засуджено, а 1225 – звільнено. За 4-літній період (на кінець червня) 400 правоохоронцям пред'явлено кримінальні обвинувачення за насильство проти затриманих, а 168 – засуджено. Новий Кримінальний кодекс, який набув чинності у 2001 році, передбачає від 3 до 10 років позбавлення волі за катування; однак, правозахисні організації повідомляли, що протягом року не було розпочато жодного розслідування щодо катування за новим Кримінальним кодексом.¹⁷

11 липня Парламент прийняв закон про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення. Закон встановлює, що недотримання державними посадовими особами регулятивних вимог Уповноваженого з прав людини, Рахункової Палати чи національного депутата, або створення перешкод для їхньої роботи, може призвести до накладання штрафів. Закон ввів Уповноваженого в систему існуючих органів влади [передбачивши відповідальність за невиконання законних вимог Уповноваженого Верховної Ради з прав людини]; на кінець року не було зрозуміло, чи мало це якийсь ефект для Уповноваженого.

Конституція передбачає компенсацію за незаконний вирок, і закон визнає компенсацію за незаконні арешти; однак, ці положення рідко застосовуються.

Закон передбачає, що органи влади можуть затримати підозрюваного до 3 діб без ордера на арешт, після чого потрібне отримання такого ордера. Суди можуть продовжувати затримання без ордера на арешт додатково протягом 10 днів. Підозрювані, які вважають, що подальше розслідування може призвести до їхнього негайного виправдання, також можуть подати прохання до суду щодо додаткового 15-денного затримання. Закон далі передбачає, що досудове утримання не може тривати більше ніж 2 місяці. У справах, які стосуються винятково серйозних правопорушень, Генеральний прокурор може подати прохання до судді Верховного Суду з тим, щоб продовжити період досудового слідства до 18 місяців. Закон не обмежує сумарного терміну утримання до й під час суду. Закон дозволяє громадянам оскаржувати арешт у суді чи прокуратурі. Конституція вимагає негайного повідомлення родичів про арешт, але на практиці це положення часто не виконують. За повідомленням посадових осіб Мініс-

терства юстиції, зміни у відправленні правосуддя, зроблені у 2001 році, призвели до зменшення, приблизно на 10%, кількості ордерів на арешт і досудове утримання.

Влада інколи використовує звинувачення на кшталт *кримінального наклепу*¹⁸ або ухилення від сплати податків для затримання осіб (часто це опозиційні діячі або журналісти), що виступають із відкритою критикою влади чи кидають виклик інтересам впливових бізнесових чи політичних фігур, наближених до уряду (*див.* Розділ 2.А.). 13 травня Київський Апеляційний суд у складі трьох суддів закрити всі кримінальні справи проти Юлії Тимошенко, голови опозиційного політичного блоку, названого її іменем, так само як і проти її рідних і колег. Апеляційний суд також наказав звільнити з-під варти осіб, обвинувачених у цій справі, включаючи свекра Тимошенко, якого було видано з Туреччини в 2002 році на прохання Уряду. Один затриманий, Євген Шаго, був звільнений з Житомирського СІЗО за цим рішенням; однак, прокуратура згодом обвинуватила його у втечі з-під варти. Генеральний прокурор негайно оскаржив рішення Київського Апеляційного Суду до Верховного Суду і пред'явив нові звинувачення проти фігурантів цієї справи. 10 червня Верховний Суд призупинив рішення Київського Апеляційного Суду від 13 травня, очікуючи розгляд оскарження прокуратури, а 7 жовтня скасував рішення від 13 травня. Крім того, чоловік Тимошенко був оголошений у розшук, оскільки він не з'являвся для допиту. Тимошенко заявив, що його ніколи не викликали для допиту. Наприкінці року у Києві проходив судовий процес над свекром Тимошенко і його колегою. У серпні Генеральний прокурор знову звернувся до Верховної Ради, із тим, щоб позбавити Тимошенко парламентського імунітету від судового переслідування, а 3 вересня прокуратура завершила своє розслідування кримінальної справи проти неї. 6 жовтня комітет Верховної Ради з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради відхилив серпнєве звернення прокуратури щодо позбавлення імунітету як необґрунтоване.

Борис Фельдман, колишній віце-президент банку «Слов'янський», якій вів деякі бізнесові справи Юлії Тимошенко, продовжував відбувати свій 9-річний термін ув'язнення за ухилення від сплати податків і розкрадання майна банку в особливо великих розмірах. Термін підтверджений згодом Луганським апеляційним судом у 2002 році¹⁹. Влада продовжувала переслідувати Андрія Федула, адвоката Бориса Фельдмана. 15 травня його було затримано на 3 години ДАІ, а пізніше звільнено; його було затримано для встановлення особи, хоча він заявив, що пред'явив своє посвідчення особи і ліцензію водія працівникам міліції. 27 червня розпочалося попереднє судове слухання за звинуваченням у тому, що

Федур підробив договір на оренду свого автомобіля. Федур заявив, що переслідування його за цим звинуваченням було призначене тільки для того, щоб усунути від надання ним послуг захисника у політично чутливих справах, оскільки за законом йому заборонено займатися адвокатською практикою через те, що проти нього порушено кримінальну справу.

21 березня прокуратура порушила кримінальну справу проти колишнього віце-прем'єра з аграрних питань Леоніда Козаченко. Козаченко, який заперечував будь-яку провину, був обвинувачений у хабарництві і зловживанні службовим становищем після повідомлень про брак зерна на внутрішньому ринку. Козаченко скаржився, що обвинувачення проти нього має політичні мотиви, і що було зроблено спробу відновити неефективну командно-адміністративну систему управління сільськогосподарським сектором. За повідомленнями, обвинувачення, що призвели до кримінальної справи, зроблені вищими посадовими особами держави, спрямовані на дискредитацію Козаченка як політичного діяча і публічної особи. Хоча затримані часто звільняються під підписку про невиїзд, Козаченко було звільнено під заставу після декількох парламентських звернень. На кінець року процес Козаченка тривав.²⁰

Правозахисні організації повідомляли, що вони продовжували одержувати скарги від ромів щодо безпідставного затримання і фізичного переслідування з боку міліції (*див.* Розділ 5).

Закон передбачає безкоштовне надання захисника малозабезпеченим особам із моменту затримання або пред'явлення обвинувачення, яка б з цих процесуальних дій не настала раніше. Однак для захисту підозрюваних адвокатів не вистачає при тому, що ув'язнення тривале, а умови утримання надзвичайно погані. Хоча, у принципі, зберігається система надання адвокатів державою, адвокати, що призначаються державою, часто відмовляються захищати малозабезпечених осіб через низьку оплату їхніх послуг урядом. За законом, перебуваючи в місцях позбавлення волі, затриманий або ув'язнений може спілкуватися з адвокатом віч-на-віч. Однак, за свідченнями правозахисних організацій, право на зустріч з адвокатом віч-на-віч інколи порушується працівниками в'язниць та слідчими. Для захисту обвинуваченого передбачено, щоб у кожній справі обов'язково був документ, підписаний звинуваченим, який засвідчує, що обвинуваченому роз'яснено, в чому він обвинувачується, що він має право на захисника, а також, що він може не давати свідчень проти себе та своїх рідних. Апеляційний суд може скасувати вирок або призначити новий суд, якщо такий документ відсутній. Оскільки обвинувачені краще знають свої права, вони наполягають на дотриманні цього порядку. Але

багато хто з цих осіб усе ще залишається необізнаним із цими гарантіями.

Внаслідок юридичних змін, впроваджених у 2001 році, прокуратура більше не може проводити нові кримінальні розслідування без попередньої згоди суду, за винятком низки серйозних правопорушень (*див.* Розділ 1.Г.).

За законом суд повинен розпочатися не пізніше ніж через три тижні після формальної реєстрації кримінального обвинувачення у суді, але це положення рідко виконується у переважаній судовій системі (*див.* Розділ 1.Г.). Минають місяці, перш ніж обвинувачений остаточно потрапить до суду, і протягом року не спостерігалось поліпшення ситуації. Складні справи можуть роками чекати на судовий розгляд. Хоча зміни, внесені до Кримінально-процесуального кодексу, запровадили звільнення під заставу, це положення використовується рідко. Багато хто з підозрюваних не може внести суму грошової застави, що встановлюється за законом. Замість цього суди значно частіше накладають обмеження покидати межі певної території в якості заходу, альтернативного досудовому утриманню. Протягом року майже 70% обвинувачених осіб, що очікують суду – приблизно 150 000 осіб – було звільнено від досудового утримання, багатьох із них – з обмеженням свободи пересування. Кількість обвинувачених, які очікують судового процесу на свободі, збільшилася.

Працівники міліції безпідставно затримували осіб під час масових перевірок документів та інспекцій автомобілів (*див.* Розділ 1.Д.). Звичайним є затримання ними темношкірих осіб для безпідставних перевірок документів (*див.* Розділ 5).

Відповідно до інформації органів влади, кількість ув'язнених становила 186 982 особи, включаючи 146 319 у в'язницях і 40 663 у СІЗО.²¹ Багато хто з осіб, що знаходяться в досудовому утриманні, були обвинувачені в серйозних злочинах із застосуванням насилля. У зв'язку з тим, що тільки суди можуть дозволяти продовження терміну досудового утримання відповідно до змін 2001 року, вони почали ретельніше розглядати справи, у яких влада на тривалий час позбавляє обвинувачених свободи у СІЗО на основі попереднього дозволу прокурора.

Час від часу особи, втягнуті у спори щодо власності, спадкування чи розлучення, неправомірно отримували діагноз «шизофренія» і поміщалися до психіатричних закладів.

Конституція забороняє примусове вигнання, і уряд не застосовує його.

Г. Позбавлення права на справедливий публічний суд

Конституція передбачає наявність незалежної судової влади, але на практиці правосуддя залишається вразливим для значного політичного втручання з боку виконавчої влади, а також потерпає від корупції та неефективності. Суди фінансуються через Міністерство юстиції, яке керує організаційною підтримкою судів, включаючи питання: укомплектування персоналом, навчання суддів, матеріально-технічне забезпечення і постачання, а також статистична й інформаційна підтримка.²² Адміністрація Президента також, за наявною інформацією, продовжує стару радянську традицію телефонного права, за допомогою якого вона безпосередньо впливає на рішення суддів.

Закон передбачає незалежну судову владу. Однак, судова влада переживає брак необхідного персоналу і фондів, що породжувало неефективність і корупцію, і підвищило її залежність від виконавчої влади, оскільки суд одержує усе своє фінансування через Міністерство юстиції. У своїй доповіді Верховній Раді, що відбувалася 18 квітня, Уповноважений з прав людини заявив, що судова реформа не поліпшила здатність осіб захистити своє право у суді. Судова влада залишається недостатньо фінансованою, перевантаженою і неефективною. У 2002 році Секретаріат Уповноваженого отримав приблизно 270 000 звернень, половина яких стосувалася відмови в судовому захисті. Майже половина судових процесів, що розглядалися судами, була суттєво відстрочена.

Авторитет та незалежність судової системи також підриваються невиконанням судових рішень у цивільних справах. Норми, що передбачають кримінальне покарання за невиконання судових рішень, застосовуються рідко. Особливо часто рішення не виконуються, якщо вони розходяться з інтересами уряду. Голова Верховного Суду, голови апеляційних судів, голова Київського апеляційного суду (або їхні заступники) можуть призупинити судові рішення, що призводить до втручання, маніпуляцій та корупції. Цитуючи твердження міністра юстиції, у 2002 році було виконано трохи менше ніж 50% судових рішень. Подальша статистика виконання [судових рішень] була недоступною.

Державна виконавча служба з повноваженнями виконувати судові рішення була спеціально уповноважена забезпечувати виконання рішень суду у цивільних справах,²³ крім того, рішення кримінальних і адміністративних судів, які передбачають грошову компенсацію; а також рішення іноземних судів, Конституційного Суду та інших органів влади. Кількість судових рішень, які передбачають грошову чи майнову компенсацію, за інформацією цього підрозділу, значно виросли.

Критики уряду також стверджували, що уряд, достовірно, зловживав своїми повноваженнями щодо судових посадових осіб, вибірково обвину-

вачуючи і звільняючи політично нелояльних суддів. 5 лютого Вища Рада Юстиції, як гадають, під тиском уряду, рекомендувала Верховній Раді звільнити Юрія Василенка, незалежного суддю Київського апеляційного суду і критика Президента Кучми. У жовтні і листопаді 2002 року Василенко порушив дві кримінальні справи проти Кучми, які згодом було припинено. Вища Рада Юстиції обвинуватила Василенка у порушенні ним присяги внаслідок незаконного порушення цих кримінальних справ. 22 травня прокуратура порушила кримінальну справу проти трьох суддів Київського апеляційного суду, які припинили кримінальні справи проти Юлії Тимошенко і її чоловіка (*див.* Розділ 1.Г.). Верховний Суд пізніше скасував це рішення. Прокуратура розглядає як фальсифікацію розходження у формулюванні між двома копіями рішення Апеляційного суду від 13 травня, які прокуратура, отримала 20 і 21 травня. 25 вересня Житомирський апеляційний суд припинив кримінальну справу прокуратури на тій підставі, що вона є незаконною. Прокуратура заявила, що вона оскаржить це рішення. Судді, які незалежно мислять, також скаржилися, що вони не одержують політично чутливі справи.

Законодавство 2001 і 2002 років запровадило важливу реформу судової системи. Зміни і доповнення передбачали уніфіковану судову систему, що складається з Конституційного Суду, системи судів загальної юрисдикції, яка включає в себе Верховний Суд, спеціалізовані господарські (раніше арбітражні) суди, і військові суди. Суди загальної юрисдикції організовані на чотирьох рівнях: місцеві суди, апеляційні суди, спеціалізовані вищі суди (Вищий Господарський Суд), і Верховний Суд. Арбітражні суди були перетворені в господарські суди і призначені для того, щоб працювати в якості спеціалізованих судів в межах єдиної уніфікованої системи судів. В результаті Верховний Суд може переглядати їхні рішення, включаючи ті, які винесені Вищим Господарським Судом. Військові суди є спеціалізованими судами, які слухають справи тільки щодо військових²⁴.

У лютому 2002 року Парламент прийняв Закон України «Про судоустрій», який держава почала реалізовувати в другій половині того ж року. Хоча закон допоміг модернізувати судову систему, деякі оглядачі заявляли, що він надав надмірні повноваження Президенту. За законом створюється нова Державна судова адміністрація (ДСА), незалежна від Міністерства юстиції, яка діятиме як центральний орган виконавчої влади, спостерігаючи за відправленням правосуддя, включаючи фінанси судової системи. Відповідно до нового закону, Президент також має повноваження, за погодженням із Міністерством юстиції і Головою Верховного Суду чи відповідних спеціалізованих судів, створювати чи ліквідувати суди

загальної юрисдикції. Президент уповноважений визначати кількість суддів у судах (за рекомендацією ДСА і за погодженням із Головою Верховного Суду). Він уповноважений призначати голів і заступників голів судів на 5-річний термін та звільняти їх (після подання Голови Верховного Суду, заснованого на рекомендації Вищої Ради Юстиції); а також створювати апеляційні господарські і апеляційні адміністративні суди. Президент, за рекомендацією прем'єр-міністра і згодою Вищої Ради Юстиції, призначає голову ДСА. Закон також передбачає створення Судової Академії для того, щоб навчати нових суддів і продовжувати освіту діючих суддів. У 2002 році було створено новий Касаційний Суд, а ДСА і Судова Академія почали діяти з 1 січня 2003 року. У квітні Судова Академія випустила свою першу групу суддів. Однак, 16 грудня Конституційний Суд проголосив, що існування Касаційного Суду не відповідає Конституції.

Обласні суди, в тому числі Верховний Суд Криму, міські суди Києва і Севастополя, діють як апеляційні суди для судів нижчого рівня. Вони можуть незалежно розглядати докази у справах, викликати додаткових свідків чи вимагати додаткових доказів, і виносити рішення, які відмінюють рішення суду нижчого рівня.

Конституційний Суд складається з 18 членів, пропорційно призначених на 9-річний термін Президентом, Парламентом та З'їздом суддів. Конституційний Суд дає остаточне тлумачення законів та Конституції, а також вирішує питання про відповідність законодавства, указів Президента, актів Кабінету Міністрів та правових актів Автономної Республіки Крим Конституції України. Президент, не менше 45 членів парламенту, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради з прав людини та Верховна Рада АР Крим можуть ініціювати розгляд справи у Конституційному Суді. Громадяни можуть звернутися до Конституційного Суду через Уповноваженого з прав людини, яка вже використовувала це право у вибраних справах. У кількох обмежених випадках Конституційний Суд може тлумачити законодавство для окремих громадян, коли громадянин-заявник надасть незаперечні докази щодо того, що норма Конституції порушена, та що певна правова норма неоднаково тлумачиться різними органами державної влади.

Багато місцевих оглядачів вважають Конституційний Суд найбільш незалежним судовим органом держави. Правозахисні організації стверджують, що, в цілому, Конституційний Суд підтримує баланс справедливості. Однак, інші оглядачі, на підставі низки рішень, прийнятих протягом року, продовжують стверджувати про його пропрезидентський ухил. Наприклад, 10 квітня, Конституційний Суд проголосив, що парламентарі не мають права на невідкладний доступ до Президента. Це рішення було

прийнято після нічного чергування в Адміністрації Президента групи парламентаріїв від опозиції, які вимагали термінового побачення з Президентом Кучмою у 2002 році.

Конституція передбачає процесуальні положення для забезпечення справедливого суду, в тому числі право підозрюваного або свідка не давати свідчень проти себе або своїх рідних. Але поки не прийнято відповідного законодавства на виконання цих конституційних положень, переважно зберігається система кримінального правосуддя радянського зразка, що обмежує ці права. У квітні преса наводила вислів голови Вищої Ради Юстиції про приписування звичайних помилок правосуддя у судах некомпетентності і безвідповідальності багатьох суддів. Хоча існує презумпція невинності, частка вироків мало змінилася з радянських часів, тож майже всі розглянуті в суді справи закінчуються обвинувальним вироком. За офіційною статистикою, в першій половині 2003 року 98 516 осіб було засуджено, а 254 – виправдано²⁵. Однак, оскільки судді часто повертають справи прокурору²⁶ для «додаткового розслідування» через брак достатніх доказів для підтримання обвинувачення (що, звичайно, повинно вести до припинення справи), ця статистика дещо вводить в оману. Крім того, були ознаки того, що підозрювані часто підкупувають судових посадових осіб для того, щоб припинити обвинувачення перш, ніж справа дійде до судового розгляду, полегшити чи замінити покарання.

1 квітня голова Запорізького районного суду зізнався в отриманні хабара в розмірі біля 2500 доларів США (13250 гривень) за зменшення вироку обвинуваченому в убивстві на 5 років. На кінець року слідство у цій справі тривало. У серпні суддя місцевого суду в Донецькій області був засуджений до 6 років ув'язнення за хабарництво, а голова районного відділу Міністерства юстиції в Черкаській області був засуджений до 3 років за хабарництво.

У чинній судовій системі справи розглядаються суддями одноосібно, інколи разом із двома народними засідателями (це «непрофесійні судді» або професійні присяжні з певною юридичною підготовкою), або колегіями з трьох суддів, при розгляді більш серйозних справ. Конституція передбачає публічний змагальний судовий процес за участю судді, народних засідателів, державного обвинувачувача, захисника та суду присяжних (у передбачених законом випадках). За деякими винятками, ці положення виконуються на практиці. Зміни і доповнення до законодавства 2001 року передбачають систему судів присяжних, однак цю систему все ще не впроваджено.

Судовий процес у складних справах може тягтися роками, а досудове утримання все ще залишається проблемою. Однак, у зростаючій кількості

випадків, обвинувачені звільнялися з-під варту до судового процесу (див. Розділ 1.Г.). Умова, яку, звичайно, накладає суд – негрошова застава у формі обмеження права пересування. Багато обвинувачених, які залишаються у досудовому утриманні, очікують суду за дуже серйозні злочини.

Прокуратура, як і суди, діють на районному, обласному і національному рівнях. Прокурори підпорядковуються Генеральному прокуророві, який призначається Президентом і затверджується Верховною Радою на п'ятирічний термін. Обласні та районні прокурори призначаються Генеральним Прокурором. Хоча, за законом, прокурори й адвокати мають рівний статус, але практично прокурори значно впливовіші. Прокурори, так само як адвокати, можуть подавати апеляцію. Генеральна прокуратура практикувала вибіркове судове переслідування і розпочинала слідство проти політичних чи економічних супротивників Президента і його союзників (див. Розділ 1.Г.). Генеральний прокурор також ігнорував парламентські та судові запити про розслідування щодо високопоставлених осіб, якщо обвинувачувані були президентськими союзниками. Перш ніж набули чинності зміни 2001 року, прокуратура час від часу використовувала своє повноваження судового нагляду з тим, щоб анулювати рішення суду, несприятливі економічним чи політичним інтересам адміністрації, і давала вказівку повторно розглянути справу іншим судом.

Законодавчі зміни і доповнення 2001 року значно скоротили повноваження прокурорів, обмеживши їх судовим переслідуванням, представленням суспільних інтересів у суді, наглядом за більшістю розслідувань, і виконанням рішень суду в кримінальних справах. Однак, прокурори зберігають право проводити розслідування в справах, порушених перш, ніж було прийнято ці зміни і доповнення, а також у справах, які входять до низки серйозних правопорушень, включаючи убивство, корупцію, і економічні злочини у великих розмірах. Прокуратура більше не може порушувати нові кримінальні справи; її повноваження обмежено наглядом за дотриманням законів тільки правоохоронними органами. Громадяни можуть подавати позови до суду на прокурорів і органи слідства, так само як і на дії уряду стосовно національної безпеки, іноземної політики і державних таємниць.

Злочинні групи, звичайно, використовували залякування, щоб змусити потерпілих і свідків відмовитися чи змінити свої свідчення. Закон вимагає, щоб спеціальний підрозділ міліції захищав суддів, свідків, обвинувачених та їхніх родичів; однак, цей підрозділ все ще не було сформовано, тож учасники судового процесу були вразливими до тиску. Існує закон про захист свідків, але він тимчасово не діє через брак фінансування. Закон передбачає, що імена і адреси потерпілих і свідків можуть зберігати-

ся конфіденційно, якщо вони просять захисту, обґрунтовано побоюючись за своє життя.

12 вересня Ганна Грищенко, колишній суддя Київського арбітражного суду, стала жертвою вбивства на замовлення. У липні 2002 року суддя Донецького обласного господарського суду Ігор Ткачук був знайдений повішеним на своїй дачі в Одеській області. Спочатку його смерть розглядалася як самогубство; однак, слідчі згодом дійшли висновку, що його було убито внаслідок його професійної діяльності в зв'язку з судовим процесом у Одеському обласному господарському суді між Одеським портром і приватною компанією «Синтез Ойл». Ткачук перед тим брав участь у розслідуванні прокуратурою фактів розкрадання Чорноморського морського пароплавства.

Немає даних про існування політичних в'язнів.

Д. Безпідставне втручання у приватне й родинне життя, помешкання чи листування

Органи влади порушують право громадян на приватність. Зміни в законодавстві, які набули чинності в 2001 році, передбачають, що ордери на обшук житла і прослуховування видаються лише судами; однак, прокурори зберігають право видавати ордери на обшук нежилых приміщень (*див.* Розділ 1.Г.).

СБУ не може проводити стеження і обшуки без виданого судом ордеру. Генеральна прокуратура має конституційний обов'язок гарантувати дотримання закону правоохоронними органами, в тому числі СБУ; однак обсяг, в якому Генеральний прокурор використовує свої повноваження контролювати діяльність СБУ і запобігати перевищенню влади чиновниками безпеки, невідомий. Конституція надає громадянам право на ознайомлення з будь-яким досьє на них, яке є в СБУ, а також право вимагати відшкодування матеріальних і моральних збитків, завданих слідством. Проте, відповідне законодавство на його розвиток не було прийнято, і органи влади не дотримуються цього права на практиці.

У травні суддя Київського апеляційного суду, що припинив кримінальні справи проти Юлії Тимошенко і колишніх посадових осіб «Єдиних Енергетичних Систем», скаржився на те, що судді в цій справі зазнавали прослуховування телефону і спостереження (*див.* Розділ 1.Г.). У травні працівники газети «Дзеркало тижня» скаржилися на прослуховування телефону і спостереження. Преса повідомляла, що урядовцям заборонено надавати інтерв'ю «Дзеркалу тижня». За повідомленнями, Володимир Єфремов, колишній директор Дніпропетровської телевізійної компанії «11-й канал» і регіональний представник організації «Репортери без кор-

донів», перебував під спостереженням аж до його смерті в автомобільній катастрофі, що сталася 14 липня (див. Розділ 2.А.).

Деякі неурядові організації повідомляли, що протягом року органи влади відкривали і переглядали частину їхньої пошти. СБУ також наглядала за діяльністю певних неурядових організацій, активних у проектах розвитку демократії. Журналісти, чії репортажі містять критику влади, чи висвітлюють діяльність опозиційних політиків, а також НУО, які беруть участь у позапартійній політичній діяльності, свідчать, що досить часто за ними слідкують працівники СБУ, і що їхні телефони прослуховувались (див. Розділ 2.А.).²⁷

Відповідно до закону, міліція має право зупиняти і обшукувати особу, базуючись на підозрі у скоєнні цією особою злочину. Особу, запідозрену в скоєнні особливо тяжкого злочину, може бути заарештовано і обшукано без ордеру, але суд повинен бути поінформований про арешт в межах 72 годин (див. Розділ 1.Г.). Законодавство забороняє міліції зупиняти транспортні засоби без причини і безпосередньо брати штраф; тільки суди, відповідно, можуть накладати такі штрафи. Закон призвів до посилення стримуючого впливу на міліцію, яка більше не може брати «брудні» штрафи після зупинки транспортних засобів, за, нібито, порушення правил дорожнього руху, хоча зловживання усе ще мають місце. Однак, міліція може без підстав затримувати будь-яку особу до 3 годин для з'ясування особистості (див. Розділ 1.Г. і 1.Г.). Були повідомлення про те, що міліція іноді зловживала цим правом.

У 2001 році Конституційний Суд постановив, що прописка – обов'язкова система реєстрації – є неконституційною. Передбачалося, що діятиме новий «інформаційний» механізм реєстрації, але до кінця року його не було впроваджено²⁸. На додаток до цього, доступ до громадських служб, на кшталт проживання, пенсій, медичного обслуговування і освіти, усе ще базувалися на системі прописки. У своєму повідомленні щодо виборів 2002 року до Парламенту ОБСЄ відзначила, що влада для реєстрації виборців покладалася на застарілу систему прописки для того, щоб реєструвати виборців, оскільки не існувала жодна інша система.

Закон забороняє зловживання психіатрією з політичних і немедичних причин і передбачає гарантії проти таких зловживань. Однак, у декількох випадках, люди, втягнуті у майнові спори чи спори щодо спадкування чи розлучення, неправомірно отримували діагноз «шизофренія» та ізолювалися в психіатричних закладах. Спори часто тягли за собою корупцію експертів-психіатрів і судових чиновників. За повідомленнями правозахисників, процедури стосовно відповідного застосування психічного лікування не були визначені, і все ще застосовувалася радянська система класи-

фікації психічних хвороб. Для осіб, яким встановлено діагноз психічної хвороби, існує ризик бути ізольованими і лікуватися примусово, бути оголошеними такими, що не відповідають за свої дії (недієздатними), і позбавлятися своїх громадянських прав за їхньої відсутності під час розгляду справи чи без їхнього повідомлення. Відповідно до статистики, доступної у жовтні, у країні зареєстровано приблизно 1,2 млн. психічно хворих. Протягом 3 днів після примусової ізоляції пацієнт повинен бути обстежений трьома²⁹ лікарями. У квітні експертна комісія Асоціації Психіатрів припинила свою діяльність в цій сфері через брак фінансування. За свідченням Асоціації психіатрів України, Міністерство охорони здоров'я не завжди співпрацювало з правозахисними організаціями, що намагаються контролювати зловживання психіатрією.

Розділ 2

Дотримання громадянських свобод, включно з такими аспектами:

А. Свобода слова й преси

Конституція гарантує свободу слова і преси, однак органи влади часто не поважали ці права на практиці. Протягом року влада відіграла безпосередню роль в інструктуванні ЗМІ щодо подій і проблем, які вони повинні висвітлювати, і того, яким чином вони повинні висвітлюватися. Вона продовжувала втручатися в діяльність ЗМІ у сфері новин, залякуючи журналістів через застосування законодавства про дифамацію (хоча ця практика зменшилася порівняно з минулим роком), анулювання ліцензій і розслідування з податкових питань. Влада продовжувала уживати заходів, спрямованих на підсилення свого контролю за сектором телерадіомовлення.

Влада, загалом, не поважала свободу слова, і мали місце численні випадки, коли вони перешкоджали громадянам в реалізації їхнього права на вираження поглядів. Це втручання часте набувало форми прямого втручання, на кшталт конфіскації опозиційних газет і памфлетів, відмови надати ефірний час на телебаченні або радіо членам опозиції. Крім того, свобода слова обмежувалась непрямим шляхом, наприклад впливу на видавництва з тим, щоб вони відмовлялися або обмежували публікацію матеріалів із критикою влади. Органи влади втручалися в діяльність ЗМІ, видаючи письмові та усні інструкції щодо того, які події висвітлювати.

За інформацією веб-сайту Держкомітету з питань телебачення та радіомовлення, в країні зареєстровано 17 371 друковане видання і 800 телевізійних мовників. Незважаючи на тиск влади і самоцензуру засобів ма-

сової інформації, широкий вибір представлених на ринку газет та періодичних видань, кожне з яких відображає погляди відповідних спонсорів, забезпечує розмаїття думок.

Велика кількість багатотиражних газет фінансується багатими бізнесменами з власними політичними та економічними інтересами. Вони часто схвалюють діяльність уряду. Така підтримка дає цим газетам перевагу над меншими, більш незалежними газетами.

Електронні ЗМІ, первинне джерело новин для більшості громадян, належать або державі, або олігархам і потужним діловим інтересам. Існує шість загальнонаціональних телевізійних станцій. Телевізійні станції під державним керівництвом мають найбільше географічне покриття, але низький глядацький рейтинг. Однак, хоча ці групи часто не погоджуються з особливих питань, їх загалом поєднує пропрезидентська позиція щодо ключових питань, які розділяють Уряд і опозицію. У червні Олександр Зінченко, який очолював телевізійний канал «Інтер», був усунутий з його посади, коли його погляди почали відхилятися від поглядів президентської адміністрації.

Іноземні газети і періодика розповсюджуються без обмежень.

НУО «Freedom House» («Дім свободи») понизила оцінку країни з «частково вільна» до «не вільна» через державну цензуру телевізійних програм, продовження переслідування і знищення незалежних засобів масової інформації і нездатність влади належним чином розслідувати напади на журналістів. У 2002 році журналісти сформували незалежну профспілку «Незалежний регіональний союз журналістів (НРСЖ), для того, щоб протистояти цензурі і захищати журналістів від втрати роботи чи інших форм переслідування. У жовтні засоби масової інформації повідомили, що інші журналісти вирішили створити іншу нову спілку – Всеукраїнську асоціацію журналістів, як альтернативу НРСЖ.

Як під час президентських виборів 1999 року, так і під час парламентської виборчої кампанії 2000 року мав місце помітний дисбаланс у висвітленні кандидатів на національному телебаченні і радіо. Опозиційні кандидати одержували дуже обмежене і часто негативне висвітлення на національному рівні. Однак, опозиційні кандидати досягли більшого успіху в одержанні доступу на менші місцеві і регіональні телевізійні канали. ОБСЄ повідомила, що висвітлення виборів засобами масової інформації мало «сильний ухил» завдяки наданню фінансованого державою національного каналу для «непропорційного висвітлення пропрезидентських кандидатів». Хоча доступ кандидатів до ЗМІ покращився порівняно з попередніми виборами, незалежний контент-аналіз, проведений у грудні Українською академією преси (профінансований Міжнародним фондом

«Відродження»), як видається, вказував, що ця тенденція змінюється на протилежну з наближенням президентських виборів, що мають відбутися у жовтні 2004 року. За свідченням президента Української академії преси, провідні телевізійні канали в країні демонструють риси, типові для авторитарного суспільства. Ці особливості включають: передачі на усіх каналах, що відображають ідентичні точки зору, зменшення обсягу висвітлення діяльності політичних партій і організацій громадянського суспільства, а також збільшення обсягу висвітлення депутатів, прихильних до адміністрації.

Протягом року журналісти зазнавали кількох фізичних нападів, що, можливо, були пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Національна філія «Репортерів без кордонів» повідомила, що протягом 2003 року 3 журналісти померли в зв'язку з їхньою професійною діяльністю, 54 – було заарештовано, а 24 – зазнали нападів і залякування.³⁰ В листі Міністерства Внутрішніх Справ голові Комітету Верховної Ради з питань свободи слова і інформації заявляється, що професійна діяльність жертв не була мотивом у більшості злочинів, скоєних проти журналістів за період з 1995 до 2002 року. Журналістам, що висвітлюють політику, корупцію і злочинність, дозволяється для їхнього захисту носити зброю, що стріляє гумовими кулями.

У квітні в місті Виноградів, Закарпаття, непізнані супротивники кинули бомбу у будинок редактора місцевої газети – Володимира Мочарника. Пристрій не вибухнув, і ніхто не постраждав. Як гадали, ця спроба була відплатою за критику газетою районної влади і місцевих правоохоронців. У квітні і липні, відповідно, невідомі особи напали на Олексія Єрмоліна і Андрія Іванця, пов'язаних з кримським щотижневиком «Крымские новости». За інформацією газети, Єрмолін перед цим одержував погрози. Підозрювалося, що нападники були пов'язані з висвітленням газетою зловживань щодо приватизації землі на південному березі Криму, а також статтями про ринки у Сімферополі.

17 червня трьома пострілами було обстріляно будинок Василя Коряка, редактора лубенської газети «Тихий ужас», а також кинуто в будинок два коктейлі Молотова. Ніхто не постраждав. Коряк вважав, що напад був пов'язаний із критичними публікаціями його газети стосовно глави Полтавської облдержадміністрації Євгена Томіна. Після нападу Президент Кучма віддав указівку прокуратурі розслідувати цей інцидент. 12 вересня Коряк убив нападника, який намагався вдертися у його гараж. На кінець року слідство не виключало можливість того, що напад у червні був пов'язаний із професійною діяльністю Коряка.

14 липня Володимир Єфремов, колишній директор дніпропетровського «11-го каналу» і регіональний представник «Репортерів без кордонів», помер унаслідок автомобільної аварії. Деякі засоби масової інформації заявляли, що Єфремов помер за підозрілих обставин, оскільки перед його смертю він стверджував, що перебуває під спостереженням міліції, одержував підозрілі телефонні дзвінки і виражав побоювання «ще однієї трагічної автомобільної аварії». Міліція не виключала «брудну гру», але не надала жодної інформації щодо результатів їхнього незавершеного слідства. Олег Єльцов, редактор інтернет-газети «Кримінальна Україна», на якого нападали декілька разів, переховується за межами країни, побоюючись за своє життя.³¹ Газета Єльцова була широко залучена у справу Ігоря Гончарова і надрукувала заяви Гончарова так само як і інформацію, що стосувалася розслідування смерті Гончарова (*див.* Розділ 1.А.).

14 грудня тіло Володимира Карачевцева, лідера НРСЖ у Мелітополі, виконувача обов'язків заступника редактора газети «Кур'єр» і автора інтернет-видання *vlasti.net*, було знайдене повішеним на його одязі на металевій ручці дверей його холодильника. Карачевцев писав про корупцію серед посадових осіб Мелітополя, включаючи мера. Хоча поліція не виключала убивства, слідчі були схильні вважати, що смерть була випадковою, висновок, зустрінутий зі скептицизмом багатьма оглядачами. На кінець року не була доступна жодна подальша інформація.

Усе ще не було встановлено жодного підозрюваного у вбивстві Олега Бреуса, видавця регіонального щотижневика «XXI век», яке сталося 2001 року у Луганську.

У 2002 році Михайло Коломієць, журналіст, який був редактором агенції новин «Українські новини», зник із Києва. Базуючись на результатах незалежної експертизи, експерти виключили можливість насильницької смерті, і Генеральний прокурор припинив справу.

Жодної нової інформації не була доступно щодо нападу невідомого у січні 2002 року, який кинув кислоту в обличчя Тетяні Горячевій, головного редактора «Ділового Бердянська» – незалежної запорізької газети.

Не було жодної нової інформації щодо нападу у лютому 2002 року на Івана Бєсяду, репортера львівської газети «За вільну Україну» і активіста блоку «Наша Україна». На п. Бєсяду напали у Львові, внаслідок чого він отримав перелам щелепи і струс мозку. Він говорив, що напад, можливо, був пов'язаний з його журналістською діяльністю. Крім того, не була доступна жодна нова інформація щодо нападу у вересні 2002 року на Петра Кобевка, редактора чернівецької опозиційної газети «Час». Місцеві репортери стверджували про зв'язок між нападом і критикою газетою глави Чернівецької облдержадміністрації.

Хоча у 2001 році Державна Податкова Адміністрація, у жесті прозорості, почала друкувати щомісячний перелік ЗМІ, які збиралася перевіряти, вона продовжувала переслідувати засоби масової інформації, що виявляли корупцію, зображували уряд негативно або надавали позитивне висвітлення опозиційним фігурам. У 2002 році податкова міліція провела операцію в офісі інтернет-газети «Обком»³², конфіскувавши комп'ютери і документацію в зв'язку з розслідуванням в невизначеній кримінальній справі. «Обком» пов'язував операцію зі своїм критичним викладом новин щодо голови місцевої податкової адміністрації. Володимир Бойко, автор багатьох із цих розповідей і статей, що критикували тоді ще прокурора Донецької області Геннадія Васильєва, якого у листопаді було призначено Генеральним прокурором, було заарештовано за обвинуваченням в бродяжництві, хоча його будинок було обшукано заради доказів про ухиляння від податків, яке нібито мало місце. Його було звільнено через 10 днів, а обвинувачення проти нього в ухиленні від сплати податків було знято.

У січні «Обком» відновив вихід, використовуючи кошти, надані фондом «Відродження». 15 квітня преса повідомила, що «Обком» не зумів довести безпідставність закриття Податковою адміністрацією у суді, так само як переслідування автора газети Володимира Бойка за обвинуваченням в ухиленні від сплати податків. У липні «Обком» скаржився, що кримінальна міліція м. Києва незаконно збирала відомості щодо газети від її ділових партнерів. У жовтні і листопаді «Кримінальна Україна» перевидала декілька статей Бойка про корупцію Васильєва, яка нібито мала місце, а 11 листопада проти Бойка було відновлено обвинувачення в ухиленні від сплати податків.

У 2002 році редактор газети «Свобода» Олег Ляшко був обвинувачений в опорі при арешті під час міліцейської операції у видавництві «Республіка», яке надрукувало газету. За кілька годин до того міліція зупинила фургон із приблизно 100 000 відбитків газети на шосе в Черкаській області і скинула газети до найближчої річки. Видання звернулося до парламентарів від опозиції, обвинувативши Генерального прокурора в хабарництві. Міліція, нібито, заштовхнула водія фургона на заднє місце міліцейського автомобіля, поклала лицем на сидіння, а потім дозволила йому вийти з міліцейського автомобіля на дорогу через сотні метрів звідти. Прокуратура порушила кримінальну справу проти видавництва «Республіка» у зв'язку з «поширенням конфіденційної інформації щодо громадян без їхньої згоди» і «використання службових приміщень» для такого поширення. На кінець року справу не було припинено, однак жодного представника газети не було викликано на допит.³³

У квітні Верховна Рада прийняла закон, який забороняє органам влади втручатися в професійну діяльність журналістів і забороняє створення будь-якого органу для контролю за інформацією засобів масової інформації. Однак, продовжували з'являтися достовірні твердження про те, що Адміністрація Президента надавала видавцям засобів масової інформації спеціальні інструкції щодо того, які події висвітлювати, як їх висвітлювати, а також перелік осіб, діяльність яких не бажано висвітлювати. Ці інструкції, відомі як «темники», за повідомленнями, включають вказівки для засобів масової інформації, спрямовані на те, щоб зобразити Президента Кучму сприятливо й уникнути обговорення подій, які ставлять під питання довіру до нього. Уряд, за повідомленням, зустрічався з директорами бібліотек для того, щоб з'ясувати, чи підписуються бібліотеки на періодичні видання опозиції. Директорам, які дозволили підписку на такі періодичні видання, було сказано, що це неналежне використання державних коштів. У січні преса повідомила, що Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРС) підтримала зміни до звіту щодо свободи слова в Європі, які стверджували, що [український] уряд втручався в діяльність засобів масової інформації.

Уряд час від часу орієнтував провідних підприємців замовляти рекламу у регіональних телевізійних станцій чи відмовитися від контрактів на рекламу, у залежності від висвітлення станціями новин.

3 жовтня Верховна Рада розглянула роботу національного телебачення і радіостанцій. Опозиційні фракції критикували роботу Першого національного телевізійного каналу, заявляючи, що він відмовив їм у можливості представити свою програму дій громадськості і навмисно перекручував аргументи опозиції. Вони стверджували, що [радіо- і теле] програми перебували під ретельним контролем голови Адміністрації Президента.

Національна Рада з питань телебачення й радіомовлення, яка видає ліцензії і розподіляє ефірний час, складається з членів Верховної Ради і осіб, призначених Президентом. Цей орган виявляв значний вплив уряду. Уряд³⁴ і Верховна Рада призначають по половині членів Нацради. Рішення Нацради продовжували свідчити про ухил на користь ділових інтересів, близьких до політичних союзників уряду.

Як державні, так і незалежні канали підлягали тим же розцінкам на більшість виплат за мовлення. Однак, Уряд рідко збирав платежі з державних каналів. Приватні й іноземні компанії також повинні одержати ліцензії, щоб встановлювати і використовувати свої власні засоби передачі. Таким чином, від недержавних електронних засобів масової інформації вимагалось одержання двох ліцензій – одна на передавач, а інша – на частоту.

У 2002 році Нацрада позбавила київську телевізійну компанію ЮТАР ліцензії на мовлення і надала її частоту телевізійній компанії «TV-Табачук». У пресі робилися припущення, що анулювання ліцензії пов'язане з підозрою, що опозиційний політичний діяч Юлія Тимошенко підтримувала ЮТАР матеріально. Після втрати своєї ліцензії ЮТАР припинив мовлення. Компанія оскаржила це рішення, і Шевченківський районний суд прийняв рішення на користь ЮТАРу. Однак, на кінець року це рішення не було виконано.

Також у 2002 році Національна рада з телебачення і радіомовлення підписала листа, застерігаючи «Радіо Довіра» щодо того, що ретрансляція «Радіо Свобода» є незаконним. «Довіра» оскаржила це рішення і просила розширити ліцензію, яка б дозволяла їм продовжувати ретранслювати радіо «Свобода». На кінець року цю справу все ще офіційно не було припинено; однак, в очікуванні прийняття нового закону про радіо і телебачення, який звертається до проблем, пов'язаних з ретрансляцією, «Довірі» дозволили продовжувати таку ретрансляцію.

Дві телевізійних компанії, позбавлених їхніх ліцензій у 2002 році, залишилися без доступу до ефіру, тоді, як їхні власники, що заявляли про те, що їх карають за критику місцевих посадовців, очікували на слухання у справі апеляції проти позбавлення ліцензій. Цими станціями були: приватна телевізійна компанія «П'ятий канал» в місті Нікополь і запорізька телевізійна компанія «Хортиця».

Наприкінці 2002 року Верховна Рада проводила громадські слухання щодо цензури засобів масової інформації і свободи слова. Слухання транслиювалися в прямому ефірі по телебаченню і одержали широке висвітлення в засобах масової інформації. Деякі керівники засобів масової інформації скаржилися, що влада прослуховувала їхні офіси. У пресі наводилося висловлювання Президента Кучми про те, що скарги щодо цензури було перебільшено. Однак, у квітні Генеральний прокурор порушив кримінальну справу, яка стосувалася публікації у медіа інформації, яка, за твердженням прокуратури, була спрямована на піддрив авторитету Кучми і перешкоджання йому виконувати його обов'язки. Кілька видань були також обвинувачені в публікації інформації, що ображала і містила наклеп на Президента. Кучма заявив, що він не знав, що було порушено кримінальну справу проти преси і згодом попросив Генерального прокурора зняти всі обвинувачення.

Використання чи погроза використання цивільних позовів щодо дифамації продовжували стримувати свободу преси, але, як повідомлялося, протягом року кількість таких справ зменшилась. Кримінальний кодекс усунув будь-яке кримінальне покарання за наклеп, а у постанові Пленуму

Верховного Суду 2001 року³⁵ вказано, що для того, щоб довести наклеп у цивільному процесі, позивачі повинні продемонструвати, що журналісти попередньо перед публікацією інформації знали про її помилковість. Однак суди нижчого рівня усе ще можуть розпорядитися заморозити рахунки газет на час розгляду справи щодо цивільного наклепу.

Протягом останніх років урядовці ініціювали проти Ляшко і його попереднього видання «Політика» (яке було примушене закритися в 1999 році) більше ніж 20 кримінальних справ і цивільних позовів щодо наклепу, вимагаючи більше ніж 40 млн. доларів США (200 млн. гривень) на відшкодування збитків. 5 лютого Ляшко було засуджено за опір міліції у зв'язку із випадком 2002 року, і оштрафовано на суму близько 50 доларів США (250 гривень). Ляшко оскаржив це рішення. На кінець року уряд продовжував свої тривалі зусилля позбавити «Радіо Континент» і ЮТАР їхніх ліцензій на мовлення, результати чого все ще не були остаточними на кінець року. У 2001 році Національна Рада з телебачення і радіомовлення винесла рішення проти поновлення ліцензії Радіо «Континент» (РК), незалежної радіостанції, яка ретранслює новини Британської радіомовної корпорації (Бі-Бі-Сі), «Голосу Америки» (Voice of America – VOA), і «Німецької хвилі» («Deutsche Welle»). РК критикувало уряд у своїх власних радіопередачах, а його власник дуже критично ставився до відносин Президента Кучми з ЗМІ. Після успішного заперечення початкового обґрунтування Ради, що ретрансляція РК програм іноземних станцій були незаконними, Нацрада послалася на борг станції перед урядом як підставу для свого рішення. Згодом Київський міський господарський суд відкинув звернення РК щодо блокування продажу частоти радіостанції. РК продовжив працювати, очікуючи результату апеляції, а Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) на кінець року розглядав цю справу. Про результати цього розгляду не було доступно жодної інформації. Протягом року РК залишило ефір після того, як енергетична компанія Київенерго відключила подачу електроенергії до Державного університету технології і дизайну, де РК орендувало приміщення для офісу³⁶.

3 квітня Верховна Рада прийняла закон³⁷, що встановлює межі відшкодування, яке може вимагатися в судових процесах про наклеп. Закон вимагає, щоб позивач вніс оплату від 1 до 10% від бажаного відшкодування у формі майнового забезпечення, яке буде втрачено, якщо позивач програє судовий процес. Крім того, закон заперечує відповідальність преси за необразливі, нефактичні³⁸ судження, включаючи критику. Незважаючи на ці заходи, Уповноважений виражала стурбованість «астрономічними» відшкодуваннями, присуджуваними за наклеп, який нібито мав місце.

У квітні засоби масової інформації повідомили, що місцевий суд наказав чернівецькій газеті «Час» виплатити близько 9500 доларів США (50000 гривень) за моральні збитки, базуючись на дифаматії місцевої посадової особи, що, нібито, мало місце в 2001 році. Висловлюючи занепокоєння, що штраф примусить її припинити свій вихід, газета оголосила, що вона оскаржить рішення місцевого суду. Апеляційний суд згодом вирішив, щоб «Час» сплатив штраф у розмірі близько 4 750 доларів США (25 000 гривень)³⁹. У травні Печерський місцевий суд у м. Києві наказав видавничому дому «Столичные новости» сплатити біля 570 345 доларів США (3 млн. гривень) моральних збитків за позовом журналу «Персонал», видання Міжрегіональної академії управління персоналом і Міжнародної академії персоналу, за твердження, нібито цей журнал є антисемітським і неонацистським. Два позови про наклеп, подані ще в 2001 році проти Радіо Вільна Європа/Свобода повторно, вже втретє, слухали у 2002 році через зміну суддів. Однак, на кінець року не було ані винесено рішення, ані досягнуто якогось врегулювання по жодному з позовів, і про справи не було доступно жодної нової інформації.

Уряд мав можливість використовувати справи щодо дифаматії чи цивільні позови, які засновувались на нібито заподіяній шкоді «честі і гідності особи» для того, щоб впливати чи залякувати пресу. За повідомленням Інституту масової інформації (ІМІ), протягом року проти засобів масової інформації і журналістів за дифаматію було пред'явлено 46 позовів.⁴⁰ За оцінкою ІМІ, 90% цих позовів подали урядовці. Стаття 7 Цивільного кодексу дозволяє будь-кому, включаючи державних посадових осіб, пред'являти позов за завдану шкоду, якщо розповсюджена інформація неправдива чи ображає честь та гідність особи.

Новий Цивільний Кодекс, прийнятий протягом року, який повинен набути чинності у 2004 році, передбачає, що негативна інформація про особу, є недостовірною, якщо тільки особа, яка поширює цю інформацію не доведе протилежного.⁴¹ Журналісти і юридичні аналітики висловили занепокоєння, що, загалом, цей кодекс матиме негативний вплив на свободу слова і друку.

СБУ має широкі повноваження щодо ЗМІ в питаннях опублікування державних таємниць, які включають, зокрема, інформацію відносно виконання вироків щодо засуджених до смертної кари⁴², фізичного стану інфраструктури в'язниць, СІЗО, ЛТП.⁴³ Однак, журналісти повідомляли, що, загалом, вони мали можливість повідомляти про погані умови ув'язнення без будь-якої заборони (*див.* Розділ 1.В.).

Друковані ЗМІ, як незалежні, так і ті, власником яких є держава, іноді виявляли тенденцію до самоцензури в питаннях, вразливих для влади. Від-

повідно до опитування, проведеного протягом року, багато журналістів вважали, що критика Президента (71 відсоток), місцевих органів влади (69%), Адміністрації Президента (68%) чи кримінальних груп (77%) скінчиться негативними наслідками, на кшталт психологічного тиску, економічних санкцій і фізичних нападів. Хоча приватні газети вільно виходять на суто комерційній основі, однак вони зазнають різноманітного тиску, на кшталт залежності від політичних патронів, які можуть сприяти в отриманні допомоги з Державного фонду підтримки преси, прискіпливості державних чиновників, особливо на місцевому рівні. Залежність частини преси від урядового патронажу стримує критику, особливо на місцевому рівні. Цей тип тиску особливо загострився до і під час парламентських виборів 2002 року.

Мали місце випадки, у яких влада обмежувала чи забороняла деякі публікації, що містили критику державних органів чи посадових осіб. 5 травня прокуратура допитала редактора газети «Ліца» у зв'язку з кримінальною справою за обвинуваченням у публікації наклепницької інформації, що перешкоджала Президенту виконувати свої обов'язки. Однак, редактор був обвинувачений у публікації висловів, які газета, фактично, не надрукувала. У 2002 році видання «Ліца» скаржилося щодо тиску місцевих органів влади після того, як воно опублікувало статті щодо їхнього втручання в хід довиборів у Дніпропетровській області.

Протягом останніх років зросла популярність Інтернету. За твердженням Державного комітету зв'язку та інформатизації, кількість користувачів Інтернету протягом року збільшилася на 50% і складала 8% населення, у порівнянні з 5% в 2002 році. Крім того, є приблизно 28800 веб-сайтів, збільшення склало тільки 4% у порівнянні з 2002 роком. З 300 Інтернет-сервіс-провайдерів (ІСП), 10 з них контролює приблизно 80% ринку. Інтернет приваблює більше міських жителів і молодих людей, а користувачі сконцентровані в центральних і західних частинах країни, де громадянське суспільство найсильніше.⁴⁴ У 2000 році Указ Президента визначив розвиток Інтернету пріоритетом національної інформаційної політики і дав вказівку уряду розробити державну програму розвитку мережі Інтернет. Однак, правозахисники побоювалися, що уряд, особливо СБУ, намагається обмежити свободу висловлювань в Інтернеті, характерною рисою якого є велика кількість популярних опозиційних веб-сайтів.

15 грудня Президент Кучма підписав закон, який ще більше розширював повноваження СБУ в питанні моніторингу публікацій в Інтернеті та електронної пошти.⁴⁵ Під час громадських слухань щодо проекту закону, який вимагає, щоб оператори телекомунікацій придбали і встановили обладнання для контролю з боку «уповноважених агенцій», СБУ оголо-

сила, що десять ІСП, вже встановили обладнання моніторингу мережі. Заявлена мета цих заходів полягала в тому, щоб боротися з корупцією і просувати інтеграцію країни до Європейського Економічного Співтовариства. Однак, правозахисні організації висловили занепокоєння, що ця система збільшила здатність СБУ безпідставно контролювати громадян. Інтернет-асоціація України (ІнаУ), організація шести київських ІСП, в повідомленні до ОБСЄ скаржилася, що прийняття законодавства про моніторинг може порушувати право громадян на приватність, передбачене у чинному праві.

У липні уряд запропонував узяти під свій контроль домен "ua"; "ua" – є суфіксом домену країни. Уряд успішно подав позов проти приватної фірми, що керує доменом "ua" і звернувся до Інтернет корпорації з призначення імен і номерів (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers) для того, щоб затвердити його передачу під управління спільного державно-приватного підприємства. Правозахисники стверджували, що це було наступним кроком у напрямку встановлення контролю за змістом Інтернету.

Хоча і з обмеженою читацькою аудиторією, Інтернет-видання, зокрема «Українська правда», відігравали ключову роль у висвітленні зникнення Георгія Гонгадзе і скандалу, який супроводжував звинувачення про причетність Президента до цього випадку (*див.* Розділ 1.А.).

Хоча більшість університетів залишаються державними, вони переважно користуються повною автономією. Однак, академічна свобода слабко розвинена, й існує погане розуміння, в чому саме вона полягає. За повідомленнями, блат і хабарництво поширені при вступних іспитах до ВНЗ, також впливають на присудження наукових ступенів. Керівництво університетів, академічних установ та науково-дослідних інститутів має важелі для того, щоб змусити колег мовчати, позбавляючи їх можливості публікуватися, затримуючи їм зарплату, не надаючи їм житла або безпосередньо звільняючи їх. Обмеження Міністерства зв'язку на поштову персилку наукової документації також викликають стурбованість. СБУ зберігає відділи захисту державних таємниць у державних наукових і дослідницьких інститутах, в тому числі в тих, що не займаються дослідженнями з обмеженим доступом.⁴⁶ Приватні університети та університети з релігійним спрямуванням працюють без втручань чи перешкод з боку держави.

Б. Свобода мирних зборів та об'єднань

Конституція та законодавство України забезпечують свободу зборів, однак, траплялися випадки обмеження цього права. У той час, як Консти-

туція вимагає, щоб демонстранти просто заздалегідь повідомили органи влади щодо запланованої демонстрації, законодавство про публічні збори⁴⁷ передбачає, що організації повинні звернутися за дозволом до відповідної місцевої адміністрації принаймні за 10 днів до запланованої події чи демонстрації. Кримінальний кодекс передбачає до 2 місяців виправних робіт чи штраф за повторну організацію несанкціонованих демонстрацій.⁴⁸ Відповідно до закону, демонстрантам забороняється підбурювати до насильства чи розпалювати міжнародну ворожнечу або закликати до насильницького повалення конституційного ладу. На практиці демонстрації без дозволів є загальною практикою. Більшість з них, однак не всі, відбуваються без втручання міліції, штрафів чи затримань.

На кінець року 14 з 18 ув'язнених – членів Української Національної Асамблеї/ Української Народної Самооборони (УНА/УНСО), засуджених у зв'язку з антиурядовими демонстраціями в Києві у 2001 році, було випущено після відбуття ними термінів ув'язнення. Трьох з четвірки, що ще перебуває в ув'язненні повинно бути звільнено у березні 2004 року.

Конституція і законодавство України забезпечують свободу об'єднань. Однак, мали місце випадки, коли влада перешкоджала праву осіб збиратися. Наприклад, під час липневої українсько-польської зустрічі на вищому рівні, що проходила у Волинській області, міліція ненадовго затримала сім членів невеликої радикальної націоналістичної партії «Соціал-національна партія України» (СНПУ), за поширення листівок, що запрошували прийти на демонстрацію 6 липня в Луцьку на знак протесту проти планів уряду встановити пам'ятник для вшанування 60-ої річниці великомасштабних українсько-польських убивств на Волині під час Другої світової війни, а також проти заходів 11 липня, присвячених цьому вшануванню у Волинській області, які відвідали Президент Кучма і Президент Польщі Квасьневський. Міліція погрозувала порушити кримінальну справу проти активістів СНПУ за обвинуваченням у розпалюванні міжнародної ворожнечі; однак, жодної кримінальної справи так і не було порушено. 10-11 липня неподалік від села, де повинні були зустрітися Кучма і Президент Польщі, міліція блокувала автобус демонстрантів від націоналістичних молодіжних організацій, відмовляючись протягом декількох годин дозволити демонстрантам вийти з автобуса.

Серед інших заходів, які, як видавалося, призначалися для того, щоб заблокувати демонстрації чи залякати демонстрантів, слід згадати підпал, який 5 серпня знищив кафетерій, що належав бізнесмену Степану Марченку, лідеру Української народної партії і голові страйкового комітету місцевих підприємств у м. Миргород, Полтавської області. В той день Марченко та інші підприємці з Миргорода планували їхати до Києва для того, щоб провести демонстрацію перед Адміністрацією Президента, на знак

протесту проти переслідування бізнесменів у Миргороді. Подорож була скасована через пожежу. Раніше Марченка кілька разів викликали до мерії, де йому пропонувалося скасувати його поїздку і демонстрацію в Києві. Раніше кафетерій Марченка вже був зруйнований. 24 вересня у Львові невідомі заштовхали групу прихильників опозиційної партії СНПУ в автомобіль і протримали їх в пустельному місці протягом кількох годин. Прихильники СНПУ поширювали листівки, що закликали прийти 25 вересня на демонстрацію у Львові для того, щоб протестувати проти міжнародного договору, підписаного Президентом, а також проти іншої політики.

Організації, діяльність яких спрямована на переслідування майже будь-якої мети, повинні бути зареєстровані державою. Незареєстрованим організаціям заборонено мати банківські рахунки, набувати майно або укладати угоди. Закон про реєстрацію також надає уряду право інспектувати діяльність всіх зареєстрованих організацій. Цей закон вимагає, щоб об'єднання визначило всі види своєї діяльності в своєму статуті, але воно не повинно повідомляти органи влади про всі свої збори. Зміни у статуті організації вимагають перереєстрації. У вересні уряд перереєстрував українські представництва Національного Демократичного Інституту (National Democratic Institute – NDI), Міжнародного Республіканського Інституту (International Republican Institute – IRI); раніше вони спробували перереєструватися у вересні 2001 року. Інститут Сталих Спільнот (Institute for Sustainable Communities) було зареєстровано 21 квітня.

Закон передбачає також обмеження для організацій, які вважаються небезпечними, на кшталт тих, які пропагують насильство або расову чи релігійну ненависть, або які загрожують громадському порядку чи здоров'ю. На кінець року уряд публічно не визначив жодну організацію як «небезпечну». Однак, крайні праві політичні організації повідомляли, що вони зазнавали переслідувань і стеження з боку державних органів.

Існують деякі додаткові обмеження для політичних партій (*див.* Розділ 3). Політичні партії не можуть одержувати фінансову підтримку від іноземної держави чи будь-якого іноземного патрона. Відповідно до Конституції, закон також забороняє створення політичних партій у виконавчих і судових гілках влади, військових підрозділах, правоохоронних органах, державних підприємствах та інших державних установах. Однак, ця заборона часто ігнорується на практиці. Верховний Суд зберігає право заборонити будь-яку політичну партію за рекомендацією Міністерства юстиції чи Генерального прокурора.

Закон вимагає, щоб політична партія мала свої організації в половині областей. Однак, на практиці існують регіональні партії. Представники

етнічних меншин займають провідні позиції в національних політичних партіях (див. Розділ 3).

В. Свобода релігії

Конституція і законодавство передбачає свободу релігії, і уряд загалом поважає це право на практиці. Релігійні організації усіх конфесій процвітали. Однак, деякі посадові особи на місцях час від часу перешкоджали спробам меншин і нетрадиційних релігій зареєструвати організацію, придбати чи орендувати майно.

Конституція та законодавство передбачають відокремлення церкви від держави. Жодна релігія не є державною. Найбільша церква в країні – Українська Православна Церква Московського Патріархату – домінує на Півдні та Сході України, нараховуючи 10310 зареєстрованих громад, 360 з яких було зареєстровано протягом року. Українська Православна Церква Київського Патріархату є другою за величиною серед православних церков в країні, нараховуючи 3186 громад, 167 з яких було зареєстровано протягом року. Вона є сильною в центральних областях. Менша Українська Автокефальна Православна Церква, яка нараховує 1107 громад, включаючи 21 парафію, зареєстровану протягом року, також є сильною в центральних областях. Українська Греко-Католицька Церква, що нараховує 3326 парафій, 31 з яких було зареєстровано протягом 2003 року, переважає на Заході, однак намагалася поновити свою присутність у Києві. Ці церкви виявляють істотний політичний вплив на місцевому і регіональному рівнях. За повідомленнями, кожна з цих церков, у межах відповідної сфери її впливу, також здійснює тиск на місцевих посадових осіб з тим, щоб обмежити діяльність інших церков.

Закон вимагає, щоб усі релігійні організації і несвітські заклади освіти зареєструвалися в Державному комітеті у справах релігій (ДКСР). Реєстрація необхідна для того, щоб володіти майном, проводити іншу економічну діяльність, на кшталт публікації релігійних матеріалів чи відкриття банківського рахунку.

УПЦ-КП повідомляла про затримку в реєстрації її парафій. Деякі релігійні організації меншин повідомляли, що посадові особи ДКСР, особливо на місцевому чи обласному рівнях, відклали реєстрацію їхніх організацій на тривалий період. Однак, протягом року таких повідомлень стало менше.

Представники громад прогресивного іудаїзму скаржилися, що місцеві органи влади і керівники «Хабад Любавіч» робили у місцевій пресі заяву проти їхньої громади, у той час, коли організація займалася створенням громад в Дніпропетровську. Громада прогресивного іудаїзму заявила, що

не лише Дніпропетровська громада «Хабад» виступала проти реєстрації будь-якої єврейської громади в області крім них, але також і те, що під тиском «Хабад Любавіч», їм було відмовлено в реєстрації в Дніпропетровську. Громада прогресивного іудаїзму забрала свою заяву про реєстрацію у 2002 році.

Представники мусульманської спільноти відзначали, що вони не змогли зареєструвати громаду в Харкові за останні 11 років. Місцева міліція часто піддавала мусульман перевіркам документів.

Представники громад християнських меншин висловили стурбованість випадками дискримінації їхніх прихильників, хоча такі випадки, як видається, були одиничними. Євангелістські Церкви, подібно багатьом іншим релігійним громадам, переживали труднощі в придбанні ділянок землі.

Суперечка між конкуруючими православними церквами продовжується. Держкомітет у справах релігій, хоча й прихильно ставиться до ідеї об'єднаної незалежної Православної Церкви в країні, у своїх відносинах з різними православними церквами зберігає нейтралітет. Православна Церква Київського Патріархату і Греко-Католицька Церква скаржилися на переслідування з боку місцевих органів влади в переважно російськомовних південному і східному регіонах країни, у той час як Православна Церква Московського Патріархату скаржилась, що місцеві органи влади ігнорували захоплення її церков греко-католиками в західному регіоні.

ДКСР слугувала в ролі урядового місця контактів між різними організаціями, що надали матеріально-технічну підтримку і дозвіл на проведення міжнародної конференції Свідків Іегови, у якій взяло участь набагато більше ніж 100 000 осіб у столиці і обласних центрах. Приблизно 20 000 євреїв-прочан відвідали могилу Нахмана, з них 10 000 протягом Рош Хашана. Обидві події пройшли без інцидентів.

Представники Української Автокефальної Православної Церкви наводили випадки труднощів у проведенні релігійних служб для солдатів і необхідність одержувати згоду на пастирську діяльність у в'язницях у в'язничних капеланів Московського Патріархату.

Уряд, загалом, дозволяв релігійним організаціям засновувати церкви (місця для відправлення релігійного культу) і навчати духівництво. Уряд продовжував сприяти будівництву церковних споруд через виділення ділянок землі для нових будов і через повернення релігійних будівель їхнім законним власникам. Уряд надавав кошти для того, щоб відновити церковні споруди, включаючи мечеть у Соколиному.

Члени численних громад зіткнулися з труднощами, маючи справу з Київською міською адміністрацією щодо одержання дозволів на землю і до-

зволів на будівництво; ця проблема не обмежується суто релігійними общинами. Синагога, яка використовувалася як спортивний центр за радянських часів, була відновлена і знову відкрита у Харкові.

Відповідно до закону, усі релігії, вірування та релігійні організації є рівними. Духівництво, релігійні проповідники, викладачі та інші представники іноземних організацій, які є іноземними громадянами і перебувають в країні тимчасово, можуть проповідувати релігію і виконувати релігійні обряди чи іншу церковну діяльність «тільки в тих релігійних організаціях, які запросили їх в Україну і з офіційного дозволу державного органу, який зареєстрував статут відповідної релігійної організації». Практично уряд не використовував цей закон для того, щоб значно обмежити діяльність релігійних організацій.

Закон обмежує діяльність некорінних, базованих в інших державах, релігійних організацій (під «корінними релігіями» розуміються православ'я, греко-католицизм і іудаїзм⁴⁹), і встановлює вузькі рамки для припустимих видів діяльності членів духівництва, проповідників, викладачів та інших іноземних громадян – представників релігійних організацій, базованих в інших державах. Однак, фактично уряд не використовував цей закон, щоб значно обмежити діяльність некорінних релігійних організацій. Не було жодних повідомлень про те, що іноземні релігійні працівники зустрічалися з труднощами в одержанні віз.

Викладання релігії з точки зору певної конфесії заборонено вносити в навчальний план державної школи. Школи, які організуються релігійними громадами, можуть включати і включають релігійну освіту у позакласну роботу. Результатом спроб уряду і УПЦ-КП запровадити навчання «Основ християнської етики» у державних школах стало те, що школи тепер мають право включати цей предмет у навчальний план на власний розсуд. Хоча єврейські лідери в країні підтримують навчання етики і громадянської освіти у школі, вони наполягають на позаконфесійному підході до цього навчання.

Значна кількість високопоставлених посадових осіб взяла участь у вшануванні пам'яті загиблих під час масових вбивств в Бабиному Яру, одного з найсерйозніших злочинів Голокосту, спрямованого проти євреїв і тисяч осіб з інших меншин. Уряд вшановує цю подію кожного вересня. Тривали дискусії між членами різних єврейських громад щодо встановлення відповідного меморіалу, і, можливо, центру пам'яті для увіковічення пам'яті жертв. Уряд, загалом, прихильно поставився до цих ініціатив.

Невиконані вимоги щодо реституції залишалися серед усіх головних церков. Уряд продовжував повертати власність, конфісковану у релігійних громад за радянських часів. Однак, не всі організації розцінюють те-

мпи повернення як задовільні, і у всіх провідних релігійних організацій все ще зберігаються невиконані вимоги щодо повернення. Протягом року⁵⁰ релігійні громади одержали у власність 358 приміщень (тобто будівель чи частин будівель) перетворених у храми та 524 інших релігійних будівель, що не були призначені для відправлення релігійних обрядів, на кшталт колишніх релігійних шкіл, лікарень, і місць проживання церковних діячів, загальною кількістю 2 388 і 1 313, відповідно, від часу проголошення незалежності.

Змагання між громадами за особливі будівлі ускладнило проблему реституції, як для певних християнських, так і для деяких єврейських громад. Деякі організації стверджували, що реституція взагалі просувається задовільно, хоча могло бути зроблено більше, у той час як інші, які не одержали власності, повідомляли про брак поступу. Повільні темпи повернення, серед інших причин, є відображенням важкого економічного стану країни, що сильно обмежує фонди, доступні для переселення тих, хто перебуває у зайнятій релігійній власності. У вересні 2002 року Кабінет Міністрів схвалив план дій, розроблений у відповідності до Указу Президента, щодо повернення релігійним організаціям релігійних приміщень, які вони колись мали. Верховна Рада, згодом, прийняла у першому читанні зміни до Земельного кодексу, що дозволить релігійним організаціям постійне використання призначеної для них власності.

Тертя, що зачіпали різні релігійні організації залишилися очевидними, особливо серед верхівки деяких релігійних організацій. Суперечки між націоналістами і євреями довкола встановлення хрестів на єврейських цвинтарях у Самборі і Києві залишилися невіршеними, незважаючи на зусилля єврейських і греко-католицьких лідерів вирішити їх. Місцевий суд наказав зупинити будівництво житлового будинку на ділянці старого єврейського цвинтаря у Володимир-Волинському⁵¹. Однак, за повідомленням секретаря Володимир-Волинської міської ради, спорудження житлового будинку було завершено протягом року, а 90% квартир було зайнято.

Одна християнська релігійна громада скаржилася, що УПЦ (МП) надіслала звернення посадовим особам місцевих органів влади, намагаючись відвернути виділення землі для спорудження місцевого молитовного будинку. Та ж сама організація стверджувала, що УПЦ (МП) замовила перевидання критики цієї організації, спочатку опублікованої в московській газеті.

Антисемітські дії продовжували бути нечастими; однак, деякі ультра-націоналістичні організації і газети продовжували публікувати і поширювати антисемітські трактати. Прокуратура застерегла деякі видання від публікації антисемітських матеріалів. Будівництво собору Україн-

ської Греко-Католицької Церкви в столиці і заплановане переміщення резиденції її лідера до Києва спонукало УПЦ (МП) висловитися проти експансіоністських планів греко-католиків у східному напрямку.

УАПЦ повідомила, що 15 лютого у Харкові невідомі злочинці розбили вікна палицею. Міліція підозрювала, що палиця була кинута під час боротьби або переходом. Офіційні представники церкви не наполягали на подальшому розслідуванні цього інциденту.

Євангелістські християнські місіонери повідомляли про деякі випадки соціальної дискримінації проти членів їхніх церков, на кшталт громадської критики за зраду рідних релігій, хоча не було жодних повідомлень про переслідування.

Для більш детального огляду звертайтеся до Міжнародного звіту Держдепартаменту США 2003 року про свободу релігії.

Г. Свобода пересування в межах держави, міжнародні подорожі та репатріація

Ці права передбачено Конституцією, і влада загалом, хоча і з деякими обмеженнями, поважає їх на практиці. До листопада 2001 року система прописки – загальнонаціональна вимога реєстрації за місцем праці і/або місцем проживання для того, щоб мати право на доступ до соціальних послуг – залишалася чинною. Доступ до деяких соціальних послуг був обмежений місцем, де особа була зареєстрована. Уряд до кінця року все ще не здійснив заміну її інформаційною реєстрацією, і хоча штрафи за відсутність реєстрації за місцем проживання більше не застосовувалися, на кінець року була недоступна інформація для того, щоб визначити, чи мали особи, які не були зареєстровані, доступ до соціальних послуг, у яких їм відмовляли попередньо. Поліція також безпідставно затримувала людей під час поширених перевірок документів і оглядів транспортних засобів (див. Розділ 1.Д.).

Громадяни, які хотіли виїхати за кордон, загалом могли робити це вільно. Громадянам, які мають намір виїхати на постійне проживання до іншої країни, потрібні виїзні візи, але не було ніяких повідомлень протягом року про випадки, коли громадянам відмовили у виїзних візах. Влада може відмовити у видачі закордонного паспорта особам, які мали доступ до державних секретів, але таку відмову можна оскаржити.

Закон «Про громадянство» в редакції 2001 року надає право на громадянство всім особам, які народилися чи проживали в країні перед проголошенням Незалежності та їхнім нащадкам, які проживали поза межами країни станом на 13 листопада 1991 року. Подвійне громадянство не визнається. Відповідно до положень Закону «Про громадянство», біженці можуть здобути громадянство, якщо вони легально прожили в країні про-

тягом 3 років (замість 5 років для інших іноземців) і можуть спілкуватися українською мовою. Біженці не повинні формально виходити з громадянства їхньої рідної країни, якщо тільки уряд не підписав певну угоду з цією країною про обов'язковість такої процедури. Вони повинні тільки повідомити органи влади щодо їхньої відмови від іноземного громадянства. З часу проголошення Незалежності більш ніж 1,5 млн. українців повернулося в країну, тоді як більш ніж 1 млн. осіб, переважно етнічні росіяни, залишили країну.

Уряд не підтримав програму із залученням закордонних коштів для полегшення переїзду до України певних емігрантів, що переселяються в якості біженців. Однак більш ніж 260 000 кримських татар повернулися з вигнання, переважно з Центральної Азії, до Криму. Закон України «Про громадянство» полегшив набуття громадянства кримськими татарами, що були депортовані як жертви політичного переслідування, завдяки відмові від таких вимог як термін проживання і знання мови. За повідомленнями Верховного Комісара ООН у справах біженців, приблизно 98% кримських татар набули громадянства України. Кримськотатарські лідери нарікали на те, що їхня спільнота не отримує належної допомоги у переселенні, і що складна процедура набуття громадянства позбавила раніше багатьох з них права на участь у виборах і приватизації землі та державного майна.

Закон «Про біженців» передбачає надання особам статусу біженця і притулку відповідно до Конвенції ООН 1951 року щодо статусу біженців і Протоколу до неї 1967 року. На практиці Уряд забезпечував захист від політичного переслідування, однак, звичайно, не надавав статусу біженця чи притулку. Закон визначає поведження з біженцями і надає біженцям право на усі послуги, надані громадянам. Він також продовжує термін статусу біженця з 3 місяців до 1 року. Уряд співпрацює з Верховним Комісаром ООН у справах біженців та іншими гуманітарними організаціями, які допомагають біженцям. Коли у 2001 році набув чинності Закон «Про біженців», Держкомітету у справах національностей і міграції було надано повноваження щодо винесення рішення про статус біженця. Обласні центри почали направляти справи центральному органу у липні і серпні 2002 року. Однак, через два роки після запровадження цього закону все ще не існувало механізму винесення рішень цим органом про надання статусу біженця. Цей процес стандартизував ухвалення рішень; однак він також сповільнив вирішення справ. На кінець року уряд поінформував Верховного Комісара ООН у справах біженців, що він перегляне існуючі процедури для того, щоб вирішити цю проблему. Кількість осіб, які одержали протягом року статус біженця, збільшилась, але залишалася дуже маленькою. Верховний Комісар ООН у справах біженців повідомив,

що станом на серпень було подано 1301 заява щодо 1500 осіб, а 31 особі було надано статус біженця.

За повідомленням посадових осіб Верховного Комісаріату ООН у справах біженців, найбільшою перешкодою виконанню урядом зобов'язань щодо захисту біженців полягає в тому, що органи влади строго застосовують дуже короткі терміни. Органи влади відмовлялися розпочинати процедуру надання притулку для 70% від усіх осіб, що просили притулку, ще до будь-якого розгляду їхньої заяви по суті, на тій підставі, що вони не просили статусу біженця протягом 3 робочих днів від часу незаконного в'їзду в країну. У результаті вони залишилися без документів і перед загрозою арешту, затримання і депортації.

За законом «Про громадянство» юридично зареєстровані біженці можуть просити надання їм громадянства після 3 років постійного проживання. На 1 липня, за статистикою газети «Урядовий кур'єр», офіційний статус біженця мали 2961 осіб⁵². Відповідно до закону «Про біженців», біженці мають право на матеріальну допомогу. Кабінет Міністрів передбачає в національному бюджеті кошти на виплату пенсій біженцям і невеликої допомоги біженцям-злидарям, плюс на оплату за перевезення до центру біженців. Центри прийому біженців діяли у Вінниці і Одесі.

Переслідування міліцією окремих категорій біженців, особливо з темною шкірою, і, меншою мірою, азіатів протягом року продовжувалося (див. Розділ 1.В.). Верховний Комісаріат ООН у справах біженців випустив картки надання соціальної допомоги особам, визнаним біженцями. Пред'явлення цієї картки правоохоронним органам, за повідомленнями, призвели до деякого скорочення випадків переслідування, хоча ця процедура не допомогла значній кількості осіб, яких не визнано в якості біженців. Верховний Комісаріат ООН у справах біженців продовжував проводити семінари-тренінги для суддів, прикордонників та інших працівників правоохоронних органів з метою запобігання такій практиці.

Розділ 3

Дотримання політичних прав: право громадян змінити владу

Конституція надає громадянам право мирно змінювати свій уряд шляхом періодичних виборів. Однак, серйозно «підмочені» довибори протягом року, так само як і адміністративні та інші складнощі, що створювалися для того, щоб обмежити організаційні і рекламні зусилля опозиційних партій, обмежували це право. Конституція надає загальне право голосу громадянам, яким виповнилося 18 років на час виборів, і передбачає вибори до Парламенту кожні 4 роки та вибори Президента кожні 5 років. ОБСЄ відзначила деякі покращення під час парламентських вибо-

рів у березні 2002 року, але суттєві недоліки все ще зберігалися. Довибори і вибори в місцеві органи влади протягом року свідчили про серйозні дефекти, в яких особи, що виступали проти режиму Кучми, зустрічалися з адміністративними перешкодами, тиском, для того, щоб запобігти висвітленню опонентів уряду в засобах масової інформації, що їм співчують, а також втручанням в їхню організаційну діяльність. Верховна Рада обрана частково на пропорційній основі, а частково – на мажоритарній. Останні вибори Президента було проведено у жовтні і листопаді 1999 року. Наступні вибори Президента заплановано на жовтень 2004 року.

Значна кількість довиборів, що мали місце протягом року, було позначено серйозними порушеннями. Наприклад, дві організації, що спостерігають за виборами, випустили доповідь, в якій стверджується про серйозні порушення в ході проведення виборчої кампанії в Сумах на посаду мера міста і під час голосування 18 травня. Ці порушення включали шахрайське голосування, брак відповідного доступу до засобів масової інформації, до інформації, доступ спостерігачів на виборах до виборчого процесу, а також дискваліфікацію головного кандидата незадовго перед виборами.

Доповідь відомої організації з моніторингу виборів висвітлила значну кількість порушень під час парламентських виборів у Чернігові, що відбувалися 8 червня. Згідно з цією доповіддю, деякі виборці не могли проголосувати через невідповідність у списках виборців. Крім того, мав місце брак відкритості з боку частини місцевої виборчої комісії до преси. Як і у випадку виборів сумського голови, відомого кандидата було знято з перегонів безпосередньо перед тим, як вибори повинні були проходити.

Мали місце численні випадки зловживання виборчим процесом, прокурорською і судовою системами і державними ресурсами під час і після червневих виборів у Мукачеві. 26 грудня Президент Кучма видав указ, що усував обраного мера м. Мукачево і призначав проурядового діяча як чинного мера. Указ засновувався на рішенні львівського суду першої інстанції, який визнав червневі вибори недійсними і призначив нові вибори. Мукачівський суд визнав указ незаконним, але призначений мер зайняв ратушу із супроводом міліції. На кінець року Верховний Суд призначив рішення мукачівського суду для розгляду. Уповноважений з прав людини вимагала, щоб свою думку висловив Конституційний Суд.

Протягом року влада створювала низку перешкод діяльності опозиційного блоку «Наша Україна», лідер якої Віктор Ющенко, вважається неофіційним лідером на президентських виборах 2004 року. Спробам «Нашої України» провести у жовтні щорічну партійну конференцію у Донецьку перешкождали спершу у вигляді відмови керівництва аеропорту дозволити літаку Ющенко приземлитися в донецькому аеропорту, блоку-

вання виходів з аеропорту після прибуття, великих натовпів вороже налаштованих демонстраторів на кожній із зупинок «Нашої України», відмови служби безпеки дозволити «Нашій Україні» доступ до урядової конференц-зали перед офіційним відкриттям конференції, і дозволу влади великій юрмі людей зайняти конференц-залу, у такий спосіб запобігаючи «Нашій Україні» використати це приміщення. Поведінка місцевих посадових осіб, які заявили, що вони нездатні вивести тих, хто зайняв будівлю, а також високоорганізований характер демонстрацій, привели до широко розповсюджених обвинувачень у тому, що влада Донецьку чи у Києві запланувала ці перешкоди. Спроби «Нашої України» організувати збори в Сумах також зустрілися з перешкодами. Їм відмовили у наданні великих міських приміщень для проведення зустрічі, а зустріч під відкритим небом, яку вони змогли організувати, була перервана великою групою протестуючих осіб, які кидалися яйцями, петардами і камінням. За повідомленням «Нашої України», низка автобусних компаній скасувала угоди на перевезення прихильників «Нашої України» до Сум. Повідомлялося про перешкоди дещо меншого масштабу під час проведення декількох інших обласних зустрічей «Нашої України». Після цих подій Парламент створив тимчасову комісію з метою дослідження дотримання прав депутатів Верховної Ради і громадян на проведення зустрічей та зборів. На кінець року комісія не оприлюднила жодних знахідок.

Покращення, відзначені спостережною місією ОБСЄ під час парламентських виборів 2002 року, включали новий Закон про вибори, який врахував рекомендації міжнародної спільноти і громадянського суспільства, залученого у виборчий процес. Наприклад, значний обсяг спостереження з боку НУО щодо передвиборчих і виборчих процесів і проведення невідкладного опитування на виході з виборчої дільниці («exit poll») допомогло покращити виборчий процес. Однак, загальна атмосфера недовіри оповивала передвиборче довілля завдяки таким факторам як неналежне застосування юридичних рамок, незаконне втручання влади у виборчий процес і зловживання адміністративним ресурсом, включаючи, нібито, тиск на державних службовців з тим, щоб голосувати за певних кандидатів. Висвітлення в пресі мало сильний дисбаланс, і кандидати від опозиції не мали рівного доступу до електронних засобів інформації. Уряд не вживав активних заходів для того, щоб гарантувати однакові правила гри для всіх політичних партій. Посадові особи не вживали заходів для того, щоб приборкати широко розповсюджене і відкрите зловживання владою, в тому числі використання урядових посад і засобів, аж до надання несправедливої переваги деяким партіям.

За повідомленням ОБСЄ, списки виборців були невідповідними і містили застарілу інформацію, включаючи виборців, які переїхали до інших районів чи залишили країну, а також померлих осіб, чиї імена залишалися в списках виборців. Під час парламентських виборів надходили численні повідомлення, що уряд покладався на місцеву і регіональну владу для тиску на виборців на підтримку пропрезидентських партій. Влада також використовувала адміністративні ресурси для підтримки заходів кампанії пропрезидентського блоку. ОБСЄ відзначила «дивний» контраст між пропорційним голосуванням за списками і результатами в мажоритарних виборчих округах. Експерти з виборів розглядають волевиявлення в мажоритарних виборчих округах, як легше кероване, ніж вибори за списками партій. Під час проведення кампаній мали місце багато випадків переслідування, і, як на попередніх виборах, кандидати від опозиції скаржилися на порушення процедур при голосуванні, брак доступу до ЗМІ і урядовий тиск на користь пропрезидентських кандидатів. Деякі випадки насильства, включаючи одне убивство, що сталися у передвиборчий період 2002 року, можливо, мали політичні мотиви (*див.* Розділ 1.А.).

Міжнародні спостерігачі відзначали порушення процедури у день виборів під час президентських виборів 1999 року при тому, що більш численні і серйозні порушення мали місце у другому турі голосування. Представник Парламентської Асамблеї Ради Європи оголосив, що вибори були «далекими від чесних і демократичних». Однак спостерігачі вважають, що було мало ймовірно, щоб ці проблеми значно змінили кінцевий результат виборів, з огляду на 18-відсотковий розрив на користь Президента Кучми.

Під кінець року мала місце низка подій, що тлумачилася політичними супротивниками Президента Кучми і багатьма оглядачами в царині прав людини, включаючи спеціальних доповідачів Парламентської Асамблеї Ради Європи, як зусилля, покликані гарантувати збереження Президента при владі після закінчення терміну його повноважень у 2004 році. Речники уряду відкинули ці твердження, а Президент поклявся не прагнути іншого терміну. На початку грудня Конституційний Суд схвалив три законопроекти змін до Конституції, запропонованих Адміністрацією Президента і пропрезидентською більшістю. Хоча ці законопроекти, на перший погляд, розширюватимуть повноваження Парламенту, багато критиків стверджують, що проекти змін було розроблено для підсилення повноважень Президента, змінюючи майбутні президентські вибори і запобігаючи одержанню влади опозицією. Два законопроекти, підтримані парламентською більшістю, передбачали, щоб Президент обирався Парламентом. На кінець року ці законопроекти розглядалися Верховною Радою. 30

грудня Конституційний Суд постановив, що Президент Кучма може балотуватися на третій термін у 2004 році, заявляючи, що конституційне обмеження двох термінів не стосується до першого терміну Президента Кучми, оскільки він розпочався перш ніж набула чинності нова Конституція у 1996 році.

Протягом року за підозрілих обставин померли два члени опозиційної партії (*див.* Розділ 1.А.). Не було доступно жодної нової інформації щодо спостерігача на виборах від НУО «Комітет виборців України» Олександра Олійника, який зник після виборів у березні 2002 року (*див.* Розділ 1.Б.).

Жінки посідають 21 з 450 місць у Верховній Раді, проти 23 у Верховній Раді минулого скликання. Жодна жінка не обіймає міністерської посади. З 18 членів Конституційного Суду двоє жінок-суддів. Відповідно до статистики Державного комітету сім'ї та молоді, жінки складають приблизно 9,7% депутатів органів місцевого самоврядування.

Представництво кримських татар в місцевих і обласних радах продовжувало зростати. Кримські татари мали третє за кількістю представництво у Верховній Раді Криму, значною мірою завдяки Закону про громадянство, що збільшив кількість виборців від кримсько-татарської спільноти.

Розділ 4

Ставлення влади до міжнародних та неурядових перевірок за заявами про порушення прав людини

Існує широке розмаїття внутрішніх і міжнародних правозахисних організацій, які, загалом, працюють без обмежень з боку уряду, розслідуючи і публікуючи свої результати щодо справ, які стосуються прав людини, а урядовці часто співпрацювали з НУО і прислухалися до їхньої думки. Однак, правозахисні організації повідомляли про продовження труднощів у розслідуванні деяких порушень прав людини.

11 грудня Верховна Рада прийняла постанову, яка створювала тимчасову комісію для розслідування діяльності неурядових організацій, що отримують іноземне фінансування. Оглядачі у царині прав людини розглядали це як спробу уряду дискредитувати неурядові організації в очах громадськості і зменшити можливі джерела, з яких виходять точки зору, що суперечать урядовій.

Уповноважений Верховної Ради з прав людини (омбудсман) є конституційно уповноваженою, незалежною посадовою особою, що діє в сфері захисту прав людини. Чинного Уповноваженого було переобрано 19 червня на повторний 5-річний термін. Закон надає Уповноваженому право на прийом без жодних обмежень та без будь-якого попередження будь-якою

державною посадовою особою, в тому числі Президентом; необмежений доступ до державних установ; а також нагляд за виконанням підписаних Україною договорів та угод про права людини, учасниками яких є країна. Однак закон не передбачає жодного покарання для тих, хто чинить Уповноваженому перешкоди у розслідуванні, ані надання достатніх повноважень примусу Уповноваженому. Закон вимагає, щоб влада внесла зміни та доповнення до існуючих законів для того, щоб забезпечити юридичні рамки дії Секретаріату Уповноваженого, однак, хоча Уповноважений відзначав брак ефективних механізмів для захисту прав людини в листопаді 2000 року у доповіді Парламенту, до кінця року не було впроваджено жодних змін. Усі громадяни та особи, що мешкають у країні, можуть звертатися зі скаргами до Уповноваженого. Уповноважений також виступає посередником між громадянами та Конституційним Судом, оскільки громадяни не можуть безпосередньо звертатися до Конституційного Суду (*див.* Розділ 1.Г.).

У 2002 році Секретаріат Уповноваженого повідомив, що ним протягом року одержано більш, ніж 270 000 листів і інформаційних запитів від осіб. Незрозуміло, як багато з тих запитів були скаргами про порушення прав людини. В секретаріаті працює приблизно 100 штатних співробітників і сумісників, проте, як стверджує Уповноважений, недостатнє фінансування офісу продовжує стримувати його діяльність. Уповноважений продовжувала протягом року вважати боротьбу з торгівлею людьми (*див.* Розділ 6.Д.) і поліпшення умов в місцях позбавлення волі (*див.* Розділ 1.В.) головними пріоритетами своєї діяльності.

Громадяни мають право звертатися зі скаргами щодо можливих порушень прав людини до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). ЄСПЛ охарактеризував країну як таку, що займає четверте місце по кількості скарг. Між 1997 роком і кінцем 2002 року ЄСПЛ зареєстрував приблизно 4000 заяв з України. Протягом року було винесено сім рішень. Шість справ завершилося визнанням порушення прав людини, а в одній справі Суд постановив рішення щодо справедливої сатисфакції і присудив заявнику приблизно 836 999 доларів США (550000 євро) за фінансові і нефінансові збитки.

Розділ 5

Дискримінація за расовою ознакою, статтю, релігією, фізичними вадами, мовою або за соціальним станом

Конституція забороняє дискримінацію за расою, статтю та іншими ознаками. Але, частково внаслідок відсутності ефективної судової системи, влада не забезпечує ефективного виконання цих положень.

Люди, що живуть з ВІЛ/СНІД, зазнавали дискримінації на робочих місцях, втрати роботи без права звернення до юридичного захисту, переслідувань з боку правоохоронних, прокурорських та судових органів, а також соціальної ізоляції і знеславлення у межах їхніх громад.

Жінки

Повідомлення свідчать про поширення насильства проти жінок. Погана поведінка з дружиною є незаконним, але органи влади часто схиляють жінок забирати заяви проти своїх чоловіків. 5 червня Президент Кучма підписав закон, що передбачає штрафи та арешт за домашнє насильство, але на кінець року було ще зарано оцінювати його результат. Кримінальний кодекс передбачає кримінальну відповідальність за зґвалтування та «примус матеріально залежної особи до статевих стосунків», що дає можливість для притягнення до відповідальності за подружнє зґвалтування. Офіційна статистика по кримінальних переслідуваннях за побиття дружини чи середня кількість вироків не була доступною. Однак, Інститут соціологічних досліджень повідомив у вересні 2000 року, що 12% жінок молодше 28 років були жертвами «домашнього» насильства.

За повідомленням Державного комітету у справах сім'ї та молоді, Міністерство внутрішніх справ постійно наглядало за 17900 особами, офіційно обвинувачених у домашньому насильстві. З них 13600 справ стосувалося фізичного насильства, а 3500 – психічного насильства. Перш, ніж потрапити під нагляд, особи отримали перше і друге попередження від влади. Станом на жовтень 27200 осіб отримали офіційне попередження вперше, а 3500 – отримали друге попередження. За повідомленням влади, загальна чисельність зареєстрованих справ домашнього насильства, включно з жовтнем, становила 49400, з яких 19000 було зареєстровано в першій половині року.

Незважаючи на те, що за статистичними даними Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй останніми роками зменшилася кількість зафіксованих зґвалтувань і спроб зґвалтувань, опитування свідчать про те, що більшість випадків зґвалтувань та інших форм фізичного насильства залишаються прихованими. За даними минулих опитувань, проведених жіночими організаціями, протягом життя від 10 до 15% жінок ставали жертвами зґвалтування, а 25% зазнавали фізичного насильства. Міжнародна Гельсінкська Федерація Прав Людини повідомила у 2000 році, що 20% жінок у віці від 17 до 21 року зустрічалися зі спробами зґвалтування. У 2001 році було порушено 1051 справу про зґвалтування за статтею 117 старого Кримінального кодексу і 152 за новим Кримінальним кодексом. Інформація щодо вироків не була доступною.

Незважаючи на спроби правозахисних груп привернути увагу до насильства проти жінок, ця проблема не знаходить широкого висвітлення у засобах масової інформації. Дуже мало державних «гарячих» ліній, притулків або інших форм практичної допомоги жертвам насильства. Міська влада м. Києва утримує єдиний притулок в країні, який фінансується мі-

ською владою. Неурядові організації намагалися надавати послуги скридженним жінкам через створення жіночих центрів підтримки в дев'яти містах (див. Розділ 6.Д).

Країна є значним джерелом і транзитною державою торгівлі жінками за кордон для сексуальної експлуатації (див. розділ 6.д).

Правозахисники і жіночі організації стверджували, що дискримінація проти жінок на робочому місці продовжувала залишатися загальною проблемою. Державні і приватні підприємства постійно визначають стать працівників в своїх оголошеннях про надання роботи, а роботодавці часто вимагають інформацію щодо ситуації в родині жінки, а потім використовують її для того, щоб відмовити в роботі жінкам, які, імовірно, стануть вагітними. Зовнішній вигляд і вік часто беруться до уваги при прийнятті рішення про роботу щодо жінок.

За повідомленнями жіночих організацій, широко розповсюджені сексуальні домагання за місцем роботи, в тому числі випадки примусу до статевих стосунків. Крім закону, який забороняє примус «матеріально залежної особи» до статевих стосунків, що застосовується до працівників, юридичні засоби проти таких посягань є невідповідними. Не було жодних статистичних даних про судове переслідування за сексуальні домагання протягом року.

Трудове законодавство передбачає рівноправність між чоловіками і жінками, в тому числі однакову платню за однакову роботу, і цей принцип загалом дотримується. Але економічна криза останнього десятиліття непропорційно вдарила по жінках. Вірогідність скорочення для жінок набагато вища, ніж для чоловіків. На початку року, відповідно до інформації Держкомітету статистики, загальне безробіття складало 3,8%, однак, експерти стверджували, що реальний рівень безробіття ближче до 9,4%. Влада заявила, що на середину року рівень безробіття серед жінок становив 9,2%, порівняно з 9,7% серед чоловіків. Галузі промисловості, в яких переважно працюють жінки, є також галузями з відносно найнижчою зарплатою і найбільш імовірно враженими проблемою затримки заробітної плати.⁵³ Згідно з інформацією Державного Комітету у справах сім'ї та молоді, оприлюдненою у червні, середня платня жінок у 2002 році на 17,5% нижча, ніж середня платня чоловіків.

Конституція та законодавство про охорону материнства і дитинства забороняють жінкам займатися працею, яка небезпечна для їхнього здоров'я, наприклад, такою, в якій потрібно піднімати тягарі.⁵⁴ Однак, незважаючи на запровадження урядової програми боротьби з небезпекою на роботі, ці закони продовжують виконуватися погано. За підрахунками Міністерства праці, у 2002 року на небезпечних роботах було зайнято 450 100 жінок, тобто зменшення становило більш ніж 25% порівняно з 2000

роком. Багато правозахисників, які працюють у галузі захисту прав жінок, висловлюють занепокоєння тим, що цей припис може бути використано для того, щоб перекрити жінкам доступ до найвище оплачуваних робітничих спеціальностей. За законом, вагітні жінки та матері з малими дітьми користуються оплачуваними⁵⁵ декретними відпустками до досягнення дітьми 3-річного віку. Однак унаслідок цієї пільги нерідко роботодавці не зацікавлені приймати жінок на відповідальні посади або залучати до перспективних, у плані кар'єри, робіт. Однак, майже 49% робочої сили становлять жінки.

Незначна кількість жінок досягла найвищих керівних посад у державному та приватному секторі. За бізнес-опитуванням, проведеним у 2000 році, жінки становлять половину працівників приватного сектору, керують 30% малих приватних підприємств і 13% – великого та середнього бізнесу. За урядовими статистичними даними на кінець 2002 року 75% з 216 949 чиновників становили жінки (162 682), у тому числі, 60,5% керівних посад. Проте, жінки обіймають лише 8,3% посад найвищої «першої» категорії в органах влади. (Ці дані не включають «силові відомства»: Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ та СБУ, у яких набагато більше чоловіків обіймають посади всіх рівнів).

Можливості в плані освіти для жінок загалом були і залишаються рівними з можливостями чоловіків. Однак уряд обмежив кількість жінок, які можуть отримати освіту військового офіцера, 20% від загальної кількості прийнятих студентів. На додаток, Збройні Сили обмежили роль жінок виконанням певних функцій, що часто не дає їм шанси у просуванні по службі і підвищенні кваліфікації. Жінки в Збройних Силах, загалом, займають низькооплачувані, рутинні посади.

Діти

Захист прав дітей – офіційна позиція держави, але глибока економічна криза дуже обмежує здатність держави забезпечити ці права. Існує дуже небагато урядових агентств та НУО, які б наполегливо відстоювали права дітей, незважаючи на те, що Уповноважений з прав людини публічно заявляє про потребу в допомозі молоді. У 2001 році було прийнято Закон «Про охорону дитинства» з тим, щоб привести законодавство країни у відповідність з міжнародними стандартами щодо дитячої безпеки і якості життя. У 2002 році до законодавства про захист сім'ї та дитини було внесено поправки з метою врегулювання питань, які стосуються захисту дітей-біженців і надання фінансової допомоги нужденним сім'ям. Не було доступно жодної інформації для того, щоб оцінити вплив цих заходів.

Безкоштовна загальна освіта є обов'язковою до 15-річного віку.⁵⁶ Проте, в результаті гострої бюджетної скрути, стан державної системи освіти

освіти погіршився. Вчителі отримували зарплату протягом року регулярно, але інших грошових виплат, належних їм, в деяких місцевостях не виплачували.⁵⁷ Дедалі більше дітей з незаможних сімей кидають школу, і постала проблема неписьменності, яка раніше зустрічалася надзвичайно рідко. З приблизно 6,5 млн. школярів протягом 2002-03 навчального року 3,2 млн. становили дівчата, а 3,3 млн. – хлопці. Офіційна статистика щодо статево-вікового складу дітей шкільного віку, які відвідують школу, не була доступною на кінець року. Однак, за інформацією підтримуваної фінансово Міністерством освіти організації «Всеобуч», більше ніж 8000 дітей шкільного віку не відвідували школу. Статистичні дані, що їх оприлюднив у червні Державний комітет у справах сім'ї та молоді, свідчать, що 10,7 млн. дітей віком до 18 років, у тому числі 456 тис. дітей віком від 7 до 17 років, працювало.⁵⁸ З цих останніх 87 тис. мали від 7 до 12 років, тобто належали до найуразливішої вікової групи. Всеукраїнський комітет захисту дітей звертає увагу на те, що отримання шкільної освіти залишається значною проблемою для сільського населення. Залишається проблема зростання насильства та злочинності як у школі, так і поза її межами, особливо у сумнозвісних, через насильство, професійно-технічних училищах. Відповідно до офіційної статистики протягом року було порушено 4381 кримінальних справ проти неповнолітніх, втягнутих у кримінальну діяльність. Уряд ігнорує ці проблеми.

Медична допомога надається на рівних умовах хлопчикам і дівчаткам, але внаслідок економічних проблем погіршився загальний стан системи охорони здоров'я.⁵⁹

Насильство і погане поводження з дітьми залишається проблемою. Згідно опитування, проведеного Державним інститутом сім'ї і молоді, 43% неповнолітніх сказали, що вони були жертвами якоїсь форми насильства. На кінець року було додатково порушено 300 кримінальних справ проти батьків за недотримання батьківських обов'язків. Більшість скарг щодо поганого поводження з дітьми стосувалося дитячої проституції, продажу відео-порнографії і розбещення неповнолітніх.

Торгівля дітьми становить серйозну проблему (*див.* Розділ 6.Д.).

Залишається високою кількість безпритульних дітей, які, як правило, втікають від поганих умов у дитячих будинках або у неблагополучних сім'ях. За даними прес-релізу 2000 року Міністерства внутрішніх справ, зареєстровано 100 000 безпритульних дітей, з яких 14% ще не виповнилося 7 років. Як повідомляє Комітет у справах сім'ї та молоді, за цей рік виявлено 2 600 безпритульних дітей⁶⁰. Погіршення умов у державних дитячих будинках спонукало уряд заохочувати сім'ї брати опіку над сиротами та сприяти створенню сімейних дитячих будинків, де батькам виплачують платню, держава матеріально підтримує дітей, і надається будинок чи

квартира. На даний час, за повідомленням посадових осіб, в сімейних притулках живе 1 400 дітей. 21 лютого Президент Кучма підписав указ, що започатковує національну програму, спрямовану на вирішення проблеми безпритульності серед дітей. Пріоритетом програми є створення загальнонаціональної гарячої лінії для дітей і збільшення співпраці з Дитячим Фондом ООН з тим, щоб поліпшити соціально-юридичну підтримку дітям і запобігти безпритульності.

Особи з особливими потребами (інваліди)

Законодавство забороняє дискримінацію осіб з особливими потребами, однак держава надає незначну підтримку програмам, спрямованим на розширення можливостей для таких осіб. Офіційний рівень зайнятості інвалідів на державних підприємствах не вивчався. Існує лише п'ять спеціальних професійно-технічних шкіл для осіб з особливими потребами. В результаті, за інформацією однієї НУО, близько 7 000 дітей з особливими потребами одержали неповну середню освіту. Організації захисту осіб з особливими потребами стверджують, що має місце соціальна дискримінація щодо таких осіб. Намагаючись поліпшити ставлення суспільства до людей з особливими потребами, уряд доклав значних зусиль для популяризації досягнень спортсменів-інвалідів, що брали участь у міжнародних змаганнях, зокрема у Зимових Паралімпійських іграх, які відбулися у березні 2002 року. Законодавство вимагає забезпечення пристосувань для доступу осіб з особливими потребами до будинків і інших громадських установ, однак, ця вимога закону виконується дуже слабо.

Національні, расові, етнічні меншини

Часті утиски расових меншин стають дедалі помітнішою проблемою. Міліція систематично затримує темношкірих осіб для безпідставних перевірок документів, хоча у осіб із світлим кольором шкіри документи перевіряють рідко (*див.* Розділ 1.Г). Незважаючи на те, що влада, коли її увагу привертають до подібних інцидентів, притягує винних до дисциплінарної відповідальності, така практика залишається типовою. Більше того, почастишали випадки застосування сили до вихідців з Азії та Африки з расових мотивів. Представники цих груп заявляли, що міліція, зазвичай, ігнорує, а іноді провокує акти насильства, спрямовані проти них.

Роми зазнають значної соціальної дискримінації. За даними опитувань громадської думки, нетерпимість до ромів більша, ніж до будь-яких інших етнічних груп. Роми продовжували зазнавати насильства та утисків з боку міліції (*див.* Розділ 1.В).

Конституція гарантує «вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України». Це положення базується

ся на Законі 1992 року «Про національні меншини в Україні», який послужив засобом відвернення міжетнічних конфліктів, оскільки він дозволяв кожному громадянину спілкуватися рідною мовою в особистих справах і дозволяв національним меншинам відкривати свої школи. Проте, деякі проросійські організації у східних областях країни скаржилися на розширення вжитку української мови в школах і засобах масової інформації.⁶¹ Вони скаржаться, що при вступі до вищих навчальних закладів їхні діти перебувають у програшному становищі, оскільки всі абітурієнти повинні складати іспит з української мови. За офіційною статистикою в країні діє 16 532 шкіл з українською, 2 215 шкіл з російською, 97 – з румунською, 68 – з угорською, 9 – з молдавською, 10 – з кримськотатарською і 3 – з польською мовами навчання.

У Криму українська та кримськотатарська меншини небезпідставно скаржаться на дискримінацію з боку російської більшості і вимагають, щоб українська і кримськотатарська мови перебували в рівноправному становищі з російською. Кримськотатарські лідери продовжували закликати до змін у виборчому законодавстві, що б дозволило їм досягти більшого представництва в кримському представницькому органі.

Уряд АР Крим, посилаючись на недостатні кошти, не погодився на прохання кримськотатарської громади про допомогу у відновленні їхньої культурної спадщини через татарськомовні видання і освітні заклади. Однак, центральні органи державної влади продовжували співпрацювати з Програмою ООН з розвитку (UNDP), ОБСЄ та Міжнародною організацією з міграції щодо підтримки кримськотатарської громади. За інформацією Верховного Комісара ООН у справах біженців, 98% з 258 000 кримських татар, які повернулися в країну з вигнання із Центральної Азії, набули громадянства. Однак, кримськотатарські лідери скаржилися, що їхня громада не одержує відповідну допомогу в переселенні, і що раніше чинний важкий процес набуття громадянства позбавив багатьох з них участі у виборах і права взяти участь у приватизації землі і державного майна (див. Розділ 2.Г.).

Румуни продовжують вимагати надання освіти університетського рівня румунською мовою чи заснування румунськомовного технічного коледжу. В Чернівецькій області діє 86 шкіл з румунською мовою навчання.

Русини (рутени) продовжують вимагати статусу офіційної етнічної групи в країні, відзначаючи, що вони визнані як меншина в сусідніх країнах. Представники русинської громади вимагали шкіл з русинською мовою викладання, кафедру русинської мови в Ужгородському університеті і включення русинів, як однієї з етнічних груп країни. За твердженням русинських лідерів, у країні проживає більш ніж 700 000 русинів.⁶²

Розділ 6

Права робітників

А. Право на створення об'єднань

Конституція передбачає право на вступ до профспілки «для захисту професійних, соціальних та економічних інтересів». Однак, певним категоріям робітників, наприклад, працівникам атомних електростанцій це забороняється робити. Згідно з Конституцією всі профспілки рівноправні, і не вимагається дозволу влади на створення профспілки. Закон «Про об'єднання громадян» (до яких також віднесено і профспілки⁶³) говорить про невтручання владних структур у діяльність цих організацій і про право профспілок створювати федерації і входити до них на добровільних засадах. Функціонують як офіційні, так і незалежні профспілки.

Для того, аби вважатися всеукраїнською, профспілці, відповідно до змін у законодавстві, необхідно мати представництво у більш ніж половині від загальної кількості адміністративних областей держави або у більш ніж половині тих областей, де зосереджено підприємства відповідної галузі. Зміни і доповнення також надають профспілкам права юридичних осіб, що дозволяє їм набувати власності й відкривати банківські рахунки без необхідності реєстрації у Міністерстві юстиції. Змінений закон все ще вимагає від професійних спілок реєстрації для участі у колективних угодах чи управлінні фондами соціального страхування. Міністерство юстиції може відмовити у реєстрації тим профспілкам, які не відповідають наведеним вище вимогам.

Протягом року не було жодних повідомлень про те, що Міністерство юстиції відмовляється реєструвати профспілки, нелояльні до уряду.

Зареєстрованими є усі профспілки, що входять до Федерації профспілок України, яка підтримує тісні зв'язки з урядом і є правонаступницею офіційних радянських профспілок, а також кілька нових незалежних профспілок. Однак деякі незалежні профспілки, включно з Незалежною профспілкою гірників України (НПГУ), вирішили не реєструватися у Міністерстві юстиції, оскільки суди визнали, що вимога такої реєстрації є неконституційною. Після внесення змін і доповнень протягом 2002-2003 років до законодавства, що надає профспілкам статус «юридичної особи» і вимагається тільки «реєстрація шляхом повідомлення», НПГУ розпочала реєстрацію в Міністерстві юстиції.

Хоча ФПУ часто координує свою діяльність з урядом, вона продовжувала діяти незалежно від уряду і захищати право робітників на страйк. ФПУ підтримала протестні виступи представників деяких професій з вимогою виплати заборгованості по зарплаті. Однак, більшість профорганізацій ФПУ тісно співпрацюють з адміністрацією. Управлінці підприємств та-

кож можуть вступати до ФПУ. Керівництво ФПУ створило політичну партію – «Всеукраїнська партія трудящих».

Незалежні профспілки становлять альтернативу офіційним профспілкам у багатьох галузях економіки. В Україні діє 80 зареєстрованих профспілок, 40 з яких приєдналися до ФПУ і 24 – нові.

На кінець року діяла 101 зареєстрована профспілка, включаючи 42 традиційних (ФПУ) і 59 нових профспілок. За інформацією Конфедерації вільних профспілок України (КВФПУ), остання включає 28 членів КВФПУ, тоді як решта – 31 профспілка – не приєдналася ані до ФПУ, ані до КВФПУ. ННГУ, профспілки, що представляють пілотів, цивільних авіадиспетчерів, машиністів, працівників наземних служб цивільної авіації та інші профспілки, працюють незалежно або в межах однієї з трьох національних конфедерацій. Хоча точна кількість членів невідома, за оцінками, профспілки, що не приєдналися до ФПУ, налічують менше ніж 2 млн. осіб (порівняно з 3 млн. членів у 2002 році), у той час як профспілки-члени ФПУ – 12 млн. членів (порівняно з 14,5 млн. у 2002 році). Зниження членства профспілок було приписане загальній апатії і цинізму щодо переваг від членства у профспілці, а також тому факту, що членство у профспілці більше не потрібно для отримання деяких вигод, наприклад, відпустки через хворобу.

Незалежним профспілкам було відмовлено в отриманні частки значного обсягу нерухомості та фондів колишніх радянських профспілок, особливо фонду соціального забезпечення, успадкованого з радянських часів, в правлінні якого більшість місць посідають профспілки – члени ФПУ. Лідери незалежних профспілок також скаржилися, що представники держави прагнуть впливати на профспілкові голоси і тиснуть на її членів з тим, щоб вони повідомляли щодо діяльності профспілок. Лідери незалежних профспілок також повідомляють, що за ними постійно здійснюється спостереження правоохоронними органами.

Відповідно до додаткових положень закону, керівництво більше не зобов'язане надавати вільне приміщення і телефони профспілкам. Однак закон надає право профспілкам висловлюватись з приводу безпеки праці і розподілу недавно збудованого державного житла. Ці аспекти закону не мали заперечень.

Немає ніяких офіційних обмежень на право профспілок вступати до міжнародних профспілкових організацій. ННГУ є членом Міжнародної федерації профспілок хіміків, енергетиків, гірників і некваліфікованих робітників.

Б. Право на колективне представництво та укладення колективних трудових договорів

Внаслідок змін до Закону «Про профспілки», що набув чинності в червні, від профспілок більше не вимагається реєструватися чи одержувати посвідчення про легалізацію. Однак, Незалежна профспілка шахтарів зустрілася з проблемами при створенні нових підрозділів своєї організації. Влада відмовилася визнати їх і продовжувала незаконно вимагати посвідчень про легалізацію для їхньої діяльності (відкриття рахунку, оренда офісу, найм персоналу тощо).

У минулому деякі органи влади тлумачили положення Закону «Про об'єднання громадян», стверджуючи, що громадські організації створюються для захисту інтересів їхніх членів, а це означає, що громадські організації можуть надавати послуги тільки їхнім членам. Однак, протягом року не було жодних повідомлень, що ця вимога використовувалася для того, щоб обмежити дії будь-якої організації.⁶⁴

Згідно із законом спільні комісії у складі працівників та представників управлінського складу мають вирішувати на рівні підприємства питання щодо розміру зарплатні, умов праці та прав і обов'язків керівництва.

Закон «Про колективні договори і угоди» надає право на переговори між підприємцями і профспілками про умови праці, перекриваючи, однак, сфери відповідальності, що часто перешкоджає процесу укладання колективного договору, а спосіб, у який закон «Про колективні договори і угоди» застосовується в процесі укладання трудового договору, створює перешкоди незалежним профспілкам і сприяє офіційним профспілкам (членам ФПУ). Більшість працівників непоінформовані, що вони не зобов'язані вступати до офіційної профспілки. Вихід з офіційної профспілки і перехід до незалежної – досить складна бюрократична процедура, і, як правило, не схвалюється керівництвом. Закон⁶⁵ передбачає, що незалежні профспілки можуть бути легко усунуті від процесу укладання колективного договору на рівні підприємства. За старим законодавством, якщо декілька профспілок на підприємстві не досягають згоди про об'єднане представництво, більша профспілка (тобто ФПУ) представляє робітників у процесі укладання колективного договору. Ані закон 1999 року, ані січневі зміни і доповнення до Кодексу законів про працю не змогли усунути цю проблему.

За погодженням з профспілками уряд встановлює розміри зарплатні в усіх галузях промисловості, запрошуючи на переговори представників усіх профспілок, у вигляді Генеральної колективної тарифної угоди, остання з яких була підписана у квітні 2001 року. У 2002 році угоду було продовжено на наступний рік, а починаючи з жовтня офіційні і незалежні профспілки вели переговори з Урядом і підприємцями щодо підписання

нової угоди. Закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» передбачає створення арбітражної служби та Національної служби посередництва та примирення для посередництва у трудових спорах. За офіційною статистикою, служба протягом 2002 року вирішила 244 з 409 трудових спорів, у яких брали участь 2 169 941 працівників з 9446 підприємств. Протягом перших 9 місяців 2003 року служба вирішила 63 з 231 трудових спорів, у яких брали участь 2 579 522 працівників з 6468 підприємств. Закон «Про колективні трудові договори і угоди» забороняє антипрофспілкову дискримінацію. За законом, спори щодо дискримінації, що стосуються профспілок, яких усунуто від участі в колективному договорі, повинні вирішуватися в судовому порядку. Траплялися випадки, коли такі спори не було розв'язано з позиції справедливості і рівноправності.

Конституція передбачає право на страйк «для захисту професійних, соціальних та економічних інтересів», але зазначає, що страйки не повинні загрожувати національній безпеці, здоров'ю громадян та правам і свободам інших громадян. Закон забороняє страйки, які створюють небезпеку для життя та здоров'я інших осіб, загрозу довкіллю чи можуть перешкодити здійсненню рятувальних операцій під час стихійних лих і катастроф або проведення протиепідемічних заходів. Закон спеціально не забороняє проведення страйків з висуненням політичних вимог, але забороняє акції, метою яких є повалення конституційного ладу, зміна державних кордонів чи адміністративного поділу країни, а також з вимогами, що порушують права людини. Закон не поширює право на страйк на працівників прокуратури та суду, військовослужбовців Збройних Сил, працівників Служби безпеки та правоохоронних органів, а також на державних службовців. Закон дозволяє страйкувати робітникам підприємств із безперервним циклом виробництва, наприклад, металургійних комбінатів, за умови, якщо вони попередять про свою акцію не пізніше, ніж за 15 днів до її початку. Згідно з даними, взятими з щорічного звіту Міжнародної Конфедерації вільних професійних спілок (МКВПФ) за 1999 рік, закон про транспорт не дозволяє проводити страйків на транспорті. Працівникам галузей, які страйкують у секторі економіки, де це заборонено, загрожує позбавлення волі терміном до 3 років.

Держава покладає вирішення питання про страйки, які вона вважає незаконними, на прокуратуру та суд. Закон не поширює захист від дисциплінарного стягнення чи звільнення на страйкуючих, якщо їхній страйк згодом буде визнано судом незаконним. Профспілка, яка організовує незаконний страйк, несе відповідальність за збитки, завдані у зв'язку з його проведенням. Протягом 2002 року пройшло 19 страйків, в яких взяло

участь 9 344 працівників з 97 підприємств. Ці цифри свідчать про істотне зниження страйкової активності порівняно з 2000 роком, коли, за оцінками, число страйкарів з 76 підприємств становило 20 600 працівників.

Експортні зони обробки⁶⁶ відсутні.

В. Заборона підневільної та примусової праці

Конституція і Кодекс законів про працю забороняє підневільну та примусову працю, у тому числі експлуатацію дітей, однак є повідомлення, які свідчать, що ця заборона порушується (*див.* Розділ 6.Г. і 6.Д). Правазахисні організації визначають як примусову працю поширене використання новобранців і молоді, яка перебуває на альтернативній службі, для ремонту і будівництва приватних будинків для армійських і урядових чинів (*див.* Розділ 1.В.).

Г. Дитяча праця та мінімальний вік прийому на роботу

Мінімальний вік, починаючи з якого громадяни України вважаються працездатними – 16 років; однак у певних галузях, нешкідливих для здоров'я, підприємства можуть отримати від держави дозвіл на прийом на роботу осіб віком від 15 років за умови, що є згода одного з батьків.⁶⁷ Дітям віком 14 років дозволяється виконувати впродовж короткого часу роботи у сфері обслуговування та у сільському господарстві за згодою одного з батьків. Департамент державного нагляду за дотриманням законодавства про працю в складі Міністерства праці і соціальної політики є відповідальним за дотримання законодавства про дитячу працю і загалом діяв ефективно. Однак, деякі діти, що не досягли мінімального віку зайнятості, працювали в тіньовому секторі. За результатами досліджень, проведених Українським інститутом соціальних досліджень у співпраці з Міжнародною організацією праці, 6,8% дітей віком від 7 до 17 років працювали в тіньовому секторі. Мінімальний кодекс передбачає до 5 років позбавлення волі за залучення дітей до злочинної діяльності, пияцтва, старцювання, проституції, азартних ігор та інших видів експлуатації. Дитяча праця використовується у сільськогосподарському секторі, крім того, діти також стають об'єктом торгівлі (*див.* розділ 6.Д). Існує дитяче жебрацтво, хоча масштаби цього явища обмежені. Протягом першого кварталу 2002 року, останнього року, за який доступна статистика, міліція виявила майже 1 500 осіб, причетних до експлуатації дитячої праці, 111 з них примушували дітей жебракувати.

Г. Прийнятні умови праці

Умови праці і рівні зарплатні відображають несприятливий вплив через загальний поганий стан економіки. Мінімальна місячна зарплатня у

травні складала приблизно 31 долар США (165 гривень). Законодавство передбачало збільшення до 44 доларів США (235 гривень) починаючи з грудня. Верховна Рада внесла зміни до Закону про пенсії, щоб збільшити мінімальну пенсію до приблизно 13 доларів США (70 гривень) від 4,50 доларів США (24 гривні) у 2002 році. Однак, Президент наклав вето на ці зміни, і мінімальна пенсія тепер менша ніж 10 доларів (50 гривень). Також передбачалося внесення змін для приведення мінімальної пенсії у відповідність до мінімального прожиткового мінімуму, який складає біля 64,6 доларів США (342 гривні) на місяць. Однак, будь-яке збільшення було зупинене в очікуванні проведення пенсійної реформи. Пенсіонери також одержують щомісячну додаткову соціальну допомогу у розмірі менше ніж 4 долари США (20 гривень).⁶⁸

1 січня мінімальна заробітна платня зросла приблизно до 35 доларів США (185 гривень). У 2002 році номінальна середня місячна зарплатня становила приблизно 71 долар США (376 гривень), а протягом першої половини року збільшилась приблизно до 80 доларів США (424 гривень). Протягом року середня місячна зарплатня вперше перевищила прожитковий мінімум, що, як очікується, на кінець року збільшиться до приблизно 67 доларів США (357 гривень).

Незважаючи на те, що державний сектор виплатив борги по заробітній платі в більшості областей, у деяких частинах країни вчителі не отримали належні їм соціальні виплати (кошти на оздоровлення і виплати за вилучення років). Хоча борги по заробітній платі зменшились приблизно на 7% у 2002 році, вони залишаються суттєвими. Протягом перших 6 місяців року ці борги виросли на 1,3% до приблизно 440 млн. доларів (2,34 млрд. гривень) або 3,7% всієї заробітної плати. Більшість боргів по заробітній платі зосереджено у промисловості (58,3%), сільському господарстві (18,5%) і будівництві (7,8%). Вони залишалися проблемою і в приватному секторі (який включає також великі підприємства, у яких держава є співвласником). Національна пенсійна система виплатила всі заборгованості протягом 2000 року. Середня заробітна плата не настільки низька, як про це повідомляє статистика, через те, що неоподатковувана і недекларована «тіньова економіка», за оцінками, складає 50% загальної економічної діяльності. Діяльність у тіншовій економіці має тенденцію концентруватися в роздрібній торгівлі і послугах, але існує практично у кожній галузі і забезпечує особам можливість докласти ці кошти до їхньої часто жалюгідної платні. У сільській місцевості, де, за повідомленнями, доходи мають тенденцію бути найнижчими, сім'ї доповнюють свої доходи, вирощуючи фрукти, овочі і розводячи худобу.

Кодекс законів про працю встановлює максимальну тривалість робочого тижня – 40 годин, гарантує щотижня 24 години на відпочинок та як мінімум 24 дні оплачуваної відпустки на рік. Спад у деяких галузях (наприклад, в оборонній промисловості) призвів до значного скорочення робочого тижня для окремих категорій працівників. Законодавство закладає нормативи безпеки праці та охорони здоров'я на роботі, але вони часто порушуються на практиці. Наприклад, на нелегальних вугільних шахтах, пов'язаних з організованими злочинними групами і корумпованими керівниками, умови праці дуже небезпечні, внаслідок чого там гине багато людей. Через недотримання техніки безпеки і зношеність обладнання на виробництві кожного року під час роботи отримується 26 000 ушкоджень. Протягом року 24 848 осіб отримало ушкодження (на 1320 менше ніж у 2002 році), включаючи 1230 смертних випадків, пов'язаних з роботою (на 55 менше, ніж у попередньому році). Також протягом року 10 841 шахтар (порівняно з 12 606 у 2002 році) отримали ушкодження у вугільній галузі, включаючи 217 смертних випадків (порівняно з 267 у 2002 році). За оцінками, у галузі видобування вугілля протягом перших 9 місяців року на кожний млн. тонн видобутого вугілля припадає 2,57 смертей (порівняно з 3,52 у 2002 році).

Теоретично робітники мають юридичне право покидати робоче місце при виникненні небезпечних ситуацій без загрози звільнення з роботи. Але в дійсності, за свідченням діячів незалежних профспілок, спроба скористатися цим правом може закінчитися штрафними санкціями чи навіть звільненням керівництвом з роботи.

Д. Торгівля людьми

Закон забороняє торгівлю людьми, однак торгівля жінками і дівчатами залишається значною проблемою. Були повідомлення, що деякі місцеві посадові особи були причетні до цієї торгівлі.

Кримінальний кодекс передбачає суворе покарання за нелегальну торгівлю людьми, у тому числі з метою сексуальної експлуатації та використання у порнографії. Стаття 149 передбачає позбавлення волі за торгівлю людьми терміном від 3 до 8 років. За деяких обставин – наприклад торгівля неповнолітніми чи групою жертв – торговці можуть бути засуджені до позбавлення волі терміном від 5 до 12 років, а торговців дітьми чи тих, хто торгує людьми у складі організованої групи може бути засуджено на термін від 8 до 15 років.

Влада покращила своє розслідування і судове переслідування підозрюваних торговців. Відповідно до статистики, наданої Міністерством внутрішніх справ Міжнародній організації міграції, протягом року проти

торговців людьми було порушено 289 справ, порівняно з 169 справами у 2002 році. Починаючи з 1998 року за торгівлю людьми було порушено загальною кількістю 604 кримінальних справ. Ця кількість не включає справи, порушені на підставі інших застосованих законів, на кшталт *утримання притону, організована злочинність* і шахрайство. Протягом перших 6 місяців року, у провадженні знаходилося 33 справи разом з 15 повністю завершеними справами. З цих справ 13 завершилося осудженням, а 20 підсудним винесено вирок.⁶⁹

Боротьба з торгівлею людьми є пріоритетним напрямком діяльності правоохоронних органів, але їм часто бракує фінансових і людських ресурсів, щоб ефективно протистояти добре налагодженій злочинній мережі, яка використовується торговцями людей. Міністерство внутрішніх справ організувало спеціальні відділи боротьби з торгівлею людьми на обласному та національному рівнях. Ці відділи працюють з 2000 року, а їхній вплив зростав, однак їм бракувало необхідних ресурсів, і вони часто вимушені займатися справами, що стосуються інших видів злочинності. Уряд повідомляв, що він регулярно переглядає ліцензії національних агентств з працевлаштування.

Уряд загалом співпрацює з іншими урядами в розслідуванні і притягненні до суду у справах щодо торгівлі людьми. Однак, зусилля утруднюються безліччю факторів, включаючи недостатні ресурси для розслідування, небажання жертв давати свідчення проти торговців, а в деяких справах – недостатній рівень співпраці з посадовими особами в країнах, до яких вивозилися жертви. Закон дозволяє екстрадицію іноземних громадян, обвинувачених у торгівлі людьми, коли з даною країною було підписано відповідні двосторонні угоди, якщо злочин було скоєно у межах юрисдикції іншої країни, і коли торгівля людьми являється злочином відповідно до законодавства країни, що пред'являє таку вимогу. Однак, не було жодного випадку екстрадиції підозрюваних у торгівлі людьми. Конституція забороняє екстрадицію громадян України. Співпраця уряду з НУО цього року покращилася. У постанові Кабінету Міністрів, виданій у червні 2002 року, вказано центральним, регіональним і місцевим органам виконавчої влади розробити і затвердити заходи щодо боротьби з торгівлею людьми і мобілізувати кошти на їх виконання. Обласні адміністрації негайно відгукнулися на цю постанову. Вперше майже всі місцеві та обласні органи влади включили у свої регіональні плани дій неурядові організації як партнерів. Проте, для будь-яких нових заходів їм ще належить віднайти кошти. Міжміністерська Координаційна Рада по боротьбі з торгівлею людьми все ще не провела основну зустріч.

Країна є основним джерелом постачання і транзиту жінок і дівчат, яких продають за кордон для сексуальної експлуатації. Було декілька по-

відомлень про чоловіків і хлопчиків, яких продали за кордоном насамперед для примусової праці; однак, переважна більшість жертв торгівлі – жінки. Оскільки відсутня вірогідна статистика про масштаби цієї проблеми, оцінки, отримані з різних джерел, значно розбігаються. Є повідомлення про причетність до торгівлі людьми окремих державних службовців (як працівників правоохоронних органів, так і іншого персоналу, наприклад, працівників притулків).

З січня 2000 року до кінця 2003 року Міжнародна організація з міграції допомогла 1 153 жертвам торгівлі людьми (з яких 525 – протягом звітного року) повернутися в Україну та реінтегруватися у суспільство. З січня 2002 року по вересень 2003 року неурядова організація «Ла Страда» (La Strada) допомогла ще 96 потерпілим повернутися на Батьківщину та реабілітуватися. Проте це лише невелика частка загальної кількості жінок, проданих за кордон. За оцінками «Ла Стради» 1999 року, кількість жертв торгівлі людьми в Україні між 1991 і 1998 роками сягає 420 000 жінок. За неофіційними оцінками представників неурядової організації «Вінрок Інтернешнл», протягом 2003 року з України, за найскромнішими підрахунками, було продано за кордон від 8 000 до 10 000 осіб.

Жінок і дівчат продають до Центральної і Західної Європи (на Балкани, до Австрії, Італії, Франції, Німеччини, Швейцарії, Чеської Республіки, Угорщини, Португалії, Іспанії, Польщі, Греції та Туреччини), Сполучених Штатів, а також на Середній Схід (до Ізраїлю, Лівану та Об'єднаних Арабських Еміратів) для сексуальної експлуатації. Були також повідомлення про вивезення «живого товару» до Австралії, Японії та Південної Африки.

Жінки, які були продані за межі країни, часто вербуються фірмами, що діють за кордоном, і згодом виїжджають з країни з належним чином оформленими документами. Їм обіцяють роботу офіціанток, танцюристок, покоївок, або їх запрошують шлюбні агенції, нібито для знайомства з потенційним нареченим. За кордоном жінка несподівано виявляє, що робота значно відрізняється від тієї, яку їй пропонували попередньо. Є вірогідні повідомлення про широку причетність організованої злочинності до торгівлі людьми.

Чоловіків продавали для сільськогосподарських робіт і праці на фабриці. Основні країни призначення: Угорщина, Польща, Чеська Республіка, Словенія, Росія і Західна Європа. Чоловікам обіцяють розумну заробітну плату, але не платять, а якщо вони скаржаться, їх часто передають поліції в країнах призначення як незаконних мігрантів. Міністерство внутрішніх справ порушило кримінальні справи проти агентств працевлаш-

тування, які організовували торгівлю, коли вони мали відповідну скаргу від жертви.

Було декілька непідтверджених повідомлень про те, що місцеві посадові особи сприяли чи допомагали організованим злочинним групам, причетним до торгівлі людьми. Неурядові організації повідомляли, що місцева міліція і прикордонники одержували хабарі за ігнорування торгівлі людьми. Деякі повідомлення стверджували, що місцеві посадові особи сприяли чи допомагали організованим злочинним групам у торгівлі жінками за кордоном. У доповіді 1999 року Програма ООН з розвитку визначала хабарництво посадових осіб і політичну корупцію тими двома факторами, що спричиняють поширення торгівлі людьми і проституції. Однак, дані щодо можливого кримінального переслідування правоохоронців і прикордонників за їхню причетність до торгівлі людьми були недоступні.

Хоча 278 жертв протягом року давали свідчення проти торговців людьми, жертви часто відмовляються подавати позови на торговців, побоюючись репресій чи не бажаючи розповідати свою історію публічно. Ставлення в суспільстві до жертв торгівлі людьми часто різке, що утримує жінок від пред'явлення позову проти торговців людьми. Крім того, працівники правоохоронних органів не забезпечують достатній захист свідків з тим, щоб заохотити їх свідчити проти торговців, і торговці можуть залякати жертви таким чином, щоб вони відмовилися від своїх свідчень чи змінили їх. Закон «Про захист свідків» існує, однак через недостатнє фінансування не діє у повному обсязі. За законом, імена і адреси жертв злочинів можуть зберігатися конфіденційно, якщо вони просять про захист, обґрунтовано побоюючись за свої життя.

Уряд віддав вказівку відкрити центри реабілітації в кожному з 27 регіонів. Однак, влада, обмежена, в першу чергу, нестачею фінансів, не в змозі ефективно допомогти жертвам. Деякі неурядові організації, такі, як вітчизняні відділення НУО «Ла Страда» і «Вінрок Інтернешнл» надавали деяку допомогу службам, які працюють з жертвами торгівлі людьми, але ці організації також часто страждають від нестачі коштів. Київська місія МОМ разом з місіями у країнах, до яких вивозять жертв торгівлі, провадила повернення жертв торгівлі людьми на батьківщину та їхньої реінтеграції у суспільство. МОМ і неурядові організації, особливо «Ла Страда» і «Вінрок Інтернешнл», тісно співпрацювали з державними посадовими особами, однак НУО зауважують, що брак діяльності з боку центральних органів державної влади може мати руйнівні наслідки. Завдяки допомозі урядів інших країн на кінець звітнього року діяло дев'ять центрів із запобігання торгівлі людьми та підтримки жінок у Донецьку, Львові, Дніпропетровську, Чернівцях, Херсоні, Рівному, Одесі, Чернігові та Житомирі.

Центри вирішують питання професійної підготовки, підтримують функціонування телефонних «гарячих ліній», а також слугують як центри з надання жінкам медичних, правових та психологічних консультацій. МОМ продовжувала використовувати багатопрофільний медичний центр допомоги жертвам незаконної торгівлі людьми у Києві. Центр надав медичну та психологічну допомогу, а також допоміг знайти роботу 173 жертвам торгівлі людьми у 2002 році і 144 особам протягом перших 9 місяців 2003 року. Ці центри, а також інші неурядові організації, фінансовані МОМ, відіграють важливу роль у підтримуванні конструктивних відносин і атмосфери взаєморозуміння між потерпілими, суспільством і правоохоронними органами, відповідальними за боротьбу з торгівлею людьми.

НУО підтримують «гарячі лінії» також в Одесі, Луганську, Харкові, Тернополі та Севастополі. Протягом 2002 року співробітники «гарячих ліній» організації «Ла Страда» відповіли на 4061 дзвінок, 72% яких стосувалися консультацій щодо працевлаштування за кордоном. Із січня по вересень по «гарячій лінії» було надано 3 614 консультацій. З листопада 1997 року «Ла Страда» прийняла понад 16 141 телефонний дзвінок. Організація «Вінрок Інтернешнл» повідомляє, що протягом перших 9 місяців 2003 року по її «гарячих лініях» надійшло 9 000 запитів, причому у 20% з них йшлося про торгівлю людьми, а вік переважної більшості абонентів становив від 19 до 30 років. Уряд вживає заходів для покращення допомоги з боку його дипломатичних місій жертвам, проданим за кордон.

Вице-прем'єр-міністр з гуманітарних питань відповідає за виконання всіх програм проти торгівлі людьми. Національна координаційна рада з запобігання торгівлі людьми все більш і більш стає вираженням і провідним захисником в уряді щодо поглиблення громадського і міжнародного розуміння проблеми торгівлі людьми. Однак, Уповноваженому бракує правозастосовчих повноважень, і він не може продемонструвати свою ефективність на практиці (див. Розділ 4). У червні 2002 року Кабінет Міністрів ухвалив Національний план боротьби з нелегальним вивезенням громадян України за кордон на 2002-2005 роки.

Протягом року кілька телевізійних каналів демонстрували документальні фільми і передавали інформаційні програми, у яких висвітлювалася небезпека незаконної торгівлі людьми. Крім того, було проведено кілька тематичних дискусій за круглим столом та велику конференцію у Києві.

НУО проводили освітні кампанії по всій Україні, часто в співпраці з урядовими установами. Наприклад, в травні у Мінську відбулася регіональна конференція по торгівлі людьми, до якої було залучено правоохоронців з України, Білорусі, Молдови і Росії.

29 травня представники Міністерства внутрішніх справ і підрозділу по боротьбі з торгівлею людьми, Служби безпеки України, Держкомітету сім'ї і молоді, депутати Верховної Ради, представники Верховного Суду України, члени Кабінету міністрів, МОМ, «Ла Стради», «Вінрок», декількох іноземних посольств, і голова Держкомкордону взяли участь у круглому столі, присвяченому торгівлі людьми. Круглий стіл зосереджувався на розгляді виконання комплексного державного плану по боротьбі з торгівлею людьми, практичних і законодавчих проблемах, пов'язаних з розслідуванням і судовим провадженням справ, а також національної і міжнародної співпраці між правоохоронними органами. Ці дії, разом з постійною увагою до проблеми торгівлі людьми Уповноваженого, допомогли підвищити суспільну поінформованість.

*Переклад з англійської
Руслана Топлевського*

КОМЕНТАРІ

¹ Відповідно до статті 2 Закону України «Про Службу безпеки України», «на Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підкривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України».

² В оригіналі тут і далі «polіse».

³ Назвати контроль цивільної влади за силовими структурами ефективним важко. Висновки парламентського Комітету з питань оборони і національної безпеки, якому підзвітні силові структури, не оприлюднюються, наслідки його контрольних функцій непомітні. Оскаржити незаконні дії (або бездіяльність) працівників силових структур у суді доволі важко. Громадський контроль за діями силових структур дуже слабкий.

⁴ Це твердження є неточним. Широко розповсюджене побиття підозрюваних у скоєнні злочину оперативниками та слідчими (іноді, дійсно, із смертельними наслідками). Свідчення про побиття обвинувачених і засуджених працівниками СІЗО та установ виконання покарань (далі УВП) надходять порівняно рідко.

⁵ За нашими спостереженнями, випадків нестатутних відносин стало менше.

⁶ Точніше, за зверненнями оперативних і слідчих підрозділів.

⁷ Точніше, УБОЗу.

⁸ За даними Державного департаменту з питань виконання покарань, смертність в СІЗО зменшилася з 2.5 на 1000 населення в 2002 р. до 1.9 в 2003 р., а в установках виконання покарань – з 2 в 2002 р. до 1 в 2003 р. на 1000 населення. Фактичне фінансування збільшилося з 373 млн. грн. до 453,2 млн., видатки на харчування – з 70,4 млн. до 81,4 млн., видатки на забезпечення медикаментами – з 4,9 млн. до 5,2 млн. На нашу думку, фінансування все ще залишається дуже незначним, і коштів на забезпечення нормального функціонування установ Департаменту не вистачає.

⁹ Статистика смертних випадків в армії

¹⁰ Насправді цей випадок стався в Крюкові – міському районі м. Кременчук Полтавської обл.

¹¹ Директор агентства «Українські новини» Михайло Коломієць зник з Києва 21 жовтня. Пізніше стало відомо, що він поїхав в Білорусь. 28 жовтня Михайло Коломієць подзвонив своїй знайомій Любові Рубан і дав зрозуміти, що має намір покінчити життя самогубством. 30 жовтня жителі одного з сел поблизу міста Молодечно знайшли повішеного чоловіка, в якому пізніше впізнали п. Коломієця. Що саме примусило п. Коломієця до самогубства наразі не з'ясоване. Біль-

шість спостерігачів пов'язують його смерть з виконанням професійних обов'язків, деякі з них не погоджуються з версією самогубства.

¹² Статистика кримінальних справ у зв'язку з дідівщиною

¹³ Точніше, державною таємницею є «відомості, що розкривають організацію, стан і способи охорони установ кримінально-виконавчої системи» (п.4.47 «Зводу відомостей, що становлять державну таємницю», далі ЗВДТ).

¹⁴ Зазначимо, що в СІЗО перебувають особи, які згідно презумпції невинності, закріпленої в Конституції України (1996) вважаються невинними до того часу, доки їхню вину не буде доведено в суді.

¹⁵ Зауважимо, що точно такі ж дані щодо санітарних умов наводилися щодо першої половини 2001 року

¹⁶ Слід відзначити, що остаточне виділення цієї служби з МВС в 1999 році в цілому позитивно вплинуло на існуючу практику. Установи стали більш відкритими, керівництво департаменту активніше співпрацює з неурядовими організаціями: вони надають консультативну і гуманітарну допомогу засудженим, влаштовують концерти, створюють самодіяльні театри. Відновили роботу школи для тих засуджених, які не отримали середньої освіти. Друга суттєва зміна – демілітаризація персоналу. Він помітно оновився, на зміну внутрішнім військам прийшли цивільні особи, що працюють за контрактом. Тим не менше досягнутий рівень відкритості ще дуже далекий від бажаного.

¹⁷ У 2002 році по ст. 127 Кримінального кодексу України було засуджено 13 осіб, проте невідомо, скільки засуджених були посадовими особами і вчинили злочин у зв'язку із своєю службовою діяльністю. Аналогічні дані за 2003 рік отримати не вдалося.

¹⁸ Наклеп був декриміналізований з введенням у дію нового Кримінального кодексу, тобто з 1 вересня 2001 року. Автори мають на увазі, мабуть, дифамаційні позови – про захист честі, гідності та/або ділової репутації.

¹⁹ На нашу думку, обвинувачення на адресу Бориса Фельдмана безпідставні, а ця гучна справа має виразне політичне підґрунтя. Однак результатом розгляду справи п.Фельдмана Верховним Судом України стало лише зняття обвинувачення в ухиленні від сплати податків та зменшення терміну ув'язнення до 5 років.

²⁰ Кримінальну справу проти Козаченка закрито.

²¹ Станом на 1 січня 2004 року в установах Департаменту знаходилось 191 300 позбавлених волі, з них 40 700 – в слідчих ізоляторах.

²² Ці функції передані Державній судовій адміністрації.

²³ За повідомленнями, керівник підрозділу державної виконавчої служби в одному з райцентрів Львівської області, пославшись на усну домовленість з мером, відмовився забезпечувати виконання рішень суду щодо виплат заборгованостей вчителям.

²⁴ Компетенція військових судів ширша: вони розглядають також справи, в яких цивільні особи задіяні разом з військовими.

²⁵ У 2003 році за вироками, що набрали законної сили, засуджено 201 081 особу (у 2002 р. – 194 212), в тому числі за тяжкі та особливо тяжкі злочини – 103 327 осіб (у 2002 р. – 94 477). Виправдано 524 особи (у 2002 р. – 539), з них у

справах публічного обвинувачення – 130 за вироками, що набрали законної сили (у 2002 році – 172). Згідно з даними МВС, у 2003 р. притягнуто до кримінальної відповідальності 242 145 осіб.

²⁶ Або слідчим підрозділам інших правоохоронних органів

²⁷ За законом про оперативно-розшукову діяльність прослуховування можливе тільки за санкцією суду, якщо є достатні підстави вважати, що готується або скоєно тяжкий злочин. Отже, ця впевненість журналістів та активістів неурядових організацій ґрунтується на недовірі до спецслужб, які, на думку громадськості, нехтують законом і вдаються до незаконного прослуховування.

²⁸ У 2003 році Верховна Рада розглядала декілька законопроектів щодо реєстрації фізичних осіб, у яких передбачалося зберегти функції реєстрації за МВС або передати ці функції Міністерству юстиції чи створити новий спеціально уповноважений орган. Проте 30 квітня 2004 р. Президент України Леонід Кучма підписав Указ «Про створення Єдиного державного реєстру фізичних осіб», метою якого є прискорення введення в дію цього реєстру на базі Єдиної державної автоматизованої паспортної системи. Відповідно до указу функції спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб покладені на МВС, яке має до 1 липня 2004 року забезпечити створення Єдиного реєстру.

²⁹ В оригіналі «These doctors» однак з тексту не зрозуміло про яких «цих лікарів» йдеться.

³⁰ За даними Харківської правозахисної групи, у 2003 році зафіксовано 50 випадків нападів на журналістів, залякування і погроз, проте тільки відносно 4 випадків є переконливі підстави вважати, що це пов'язане з професійною діяльністю. Померло 9 журналістів, проте немає доказів, що це сталося в зв'язку з їхньою професійною працею.

³¹ Це помилкове твердження: Олег Єльцов не переховується за межами України, а мешкає в Києві й надалі підтримує свій сайт «Україна кримінальна».

³² Подобиці див. на сайті інтернет-газети: www.obkom.net

³³ 5 лютого 2003 року Соснівський районний суд м. Черкаси засудив Олега Ляшко за опір працівникам міліції до штрафу в сумі 225 гривень. У травні Апеляційний суд залишив вирок без змін. Ляшко подав касаційну скаргу.

³⁴ Точніше, Президент.

³⁵ Від 25 травня 2001 року.

³⁶ Редактор РК Сергій Шолох був змушений переховуватися разом з родиною і залишити Україну, оскільки, за його ствердженнями, отримав погрози з боку влади. Шолох отримав статус політичного біженця в США.

³⁷ Прийнятий 3 квітня 2003 року Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова» передбачають опосередковане обмеження на суму відшкодування через введення держмити в залежності від ціни позову. Держмити сплачується в розмірі 1% від ціни позову, але не менше одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян, із позовних заяв з ціною позову до 100 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, в розмірі 5% із позовних заяв з ціною позову від 100 до 10 000 неоподатко-

ваних мінімумів доходів громадян і 10% із позовних заяв з ціною позову понад 10 000 неоподаткованих мінімуму доходів громадян. Ця норма фактично створює механізм стримування зловмисних позивачів. Проте вона обертається проти журналістів та ЗМІ, якщо вони подають апеляційну скаргу у випадку задоволення судом першої інстанції позову проти них про захист честі й гідності. У цьому випадку вже журналіст ЗМІ має сплатити держмитю у вказаному розмірі, що може бути важким тягарем для відповідача.

³⁸ Оціночні.

³⁹ Иск против черновицкой газеты «час» – чем кончилось

⁴⁰ За даними Харківської правозахисної групи, кількість дифамаційних позовів проти журналістів та ЗМІ значно більше. ХПГ зафіксувала близько 200 позовів, приблизно у 70% справ позивачі – публічні особи чи посадовці.

⁴¹ Це є вже тлумаченням норми п.3 ст.277 ЦК, яка передбачає: «Вважається, що негативна інформація поширена про особу, є недостовірною». На нашу думку, саме незакінченість і недолугість цього припису викликала таке негативне ставлення до нього.

⁴² Мається на увазі п.4.48 Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: «Відомості, що містяться в архівних справах про виконання вироків стосовно засуджених до виняткової міри покарання та про осіб, які виконували ці вирoki».

⁴³ Загалом це твердження видається беззмістовним. Розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, заборонено законом, відносно осіб, які мали допуск до таких відомостей і розголосили їх, передбачена кримінальна відповідальність, а СБУ має повноваження охорони державної таємниці і розслідування кримінальних справ, порушених у зв'язку з розголошенням державних таємниць.

⁴⁴ Це твердження доволі сумнівне. Найбільше користувачів Інтернет у Києві – до 35%, далі йдуть Дніпропетровськ, Харків, Донецьк, Одеса і Львів. Надійних доказів, що громадянське суспільство в центрі і на заході країни сильніше, ніж на сході і півдні, на нашу думку, наведено не було.

⁴⁵ Йдеться про Закон України «Про телекомунікації», який зобов'язує операторів телекомунікацій придбати власним коштом у держави обладнання для моніторингу. Законопроект «Про моніторинг телекомунікацій», підготовлений СБУ, зараз розглядається комітетами Верховної Ради. Розроблено також альтернативний законопроект, який внесено на розгляд парламенту.

⁴⁶ Йдеться про режимно-секретні органи, які створюються в усіх органах державної влади та місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, де є необхідність захисту інформації, що становить державну таємницю, або конфіденційну інформацію, що є власністю держави.

⁴⁷ Йдеться про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» (див. «Відомості Верховної Ради СРСР», №31, 1988).

⁴⁸ Це помилкове твердження: Кримінальний кодекс не містить такої норми.

⁴⁹ Окрім православних, греко-католицьких та іудейських релігійних громад в Україні також поширені римо-католицькі громади, різноманітні протестантські й

інші канонічні християнські церкви, і відносити їх до «некорінних» релігій, на нашу думку, недоречно.

⁵⁰ Такі ж дані про повернення приміщень наводилися у Доповіді за 2002 рік.

⁵¹ Волинська область.

⁵² Такі ж дані наводилися у Звіті Держдепартаменту США станом на 1 липня 2002 року.

⁵³ При цьому жінки склали 53,5% населення України (на початок 2000 року). Слід також додати, що серед безробітних з вищою освітою жінок – 70%, а серед безробітних випускників вузів жінок – 80%. Середня зарплатня жінки складає 75% від середньої зарплатні чоловіка, хоча згідно з Законом «Про оплату праці» жінки і чоловіки мають отримувати рівну зарплатню за однаковою працю.

⁵⁴ Вищезгадана заборона закріплена в Главі XII «Праця жінок» Кодексу законів про працю.

⁵⁵ Не може не вражати рівень такої оплати: на кінець 2003 року допомога по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку становила 80 або 40 гривень на місяць в залежності від сплати внесків до фонду соціальної допомоги. Слід відзначити, що, наприклад, 40 гривень отримували працівники низки відомств (наприклад Державний департамент виконання покарань), при оплаті праці яких не передбачається таких відрахувань.

⁵⁶ Точніше, обов'язковою є загальна середня освіта в обсязі 11 класів.

⁵⁷ Йдеться про виплати за зошити, вистугу років, на оздоровлення, які повинні регулярно виплачуватися відповідно до статті 11 Закону України «Про освіту», проте не виплачуються.

⁵⁸ Враховуючи, що, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, кількість дітей віком до 9 років складала 4 533 300 осіб, а віком від 10 до 19 років – 7 308 100 осіб, наведені дані стосовно загальної кількості виглядають сумнівними.

⁵⁹ Як заявив у серпні 2000 року міністр освіти й науки Василь Кремінь, майже 90% українських дітей мають відхилення в стані здоров'я, більше 50% – незадовільну фізичну підготовку. Кількість дітей-інвалідів виросла з 1993 року на 28,5 тисяч і зараз складає 150,3 тис. дітей, більше 7,8% з них – діти 7-14 років. Серед причин дитячої інвалідності міністр назвав на першому місці хвороби нервової системи, на другому – генетичні хвороби.

⁶⁰ Точно такі дані наводилися у Доповіді Держдепартаменту за 2002 рік.

⁶¹ Слід зауважити, що в Україні розмовляють російською мовою окрім 10 млн. етнічних росіян ще й 20 млн. етнічних українців. Опитування Міжнародного інституту соціології показало, що з 72,6% етнічних українців визнають себе українцями тільки 58,8%, з 20,1% росіян визнають себе росіянами тільки 10,8%. Варіант подвійної національності обрали кожний п'ятий українець і майже кожний другий етнічний росіянин. Українську мову назвали рідною 41,6% опитуваних, російську – 43,4%. Решта відповіли, що їм однаково. На наш погляд, ці дані переконливо свідчать, що інформаційні потоки в країні йдуть двома мовами. На нашу думку, існування двох мов бажано підтримувати, в той же час передбачаючи спеціальні заходи для утвердження української мови як державної. Стверджувати про утиски російської мови, на наш погляд, некоректно. Дійсно, 2 106 тисяч або 31,7% дітей вчаться в школах російською

мовою, 280 тисяч дітей знаходяться в групах з російською мовою навчання в 17,6 тис. дитячих дошкільних установах, 35% студентів навчаються російською мовою. Функціонує 14 державних російських театрів, 440 млн. одиниць зберігання або 55% загального бібліотечного фонду складають книги російською мовою, 90% нових видань виходять російською мовою, видається 1 195 російськомовних газет або 49,7% від загальної кількості періодичних видань. У той же час можна бачити застосування шкідливих адміністративних заходів, які загалом пов'язані із зберіганням старої радянської адміністративної системи управління, коли, наприклад, примусово вводять навчання українською мовою студентів у ВНЗ, хоча немає ні викладачів, які здатні викладати українською мовою, ні посібників, ні студентів, які б бажали слухати лекції українською мовою, або рішення про отримання вчителами вищої кваліфікаційної категорії приймається тільки за умови вільного володіння українською мовою.

⁶² За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року кількість громадян, які самовизначилися як «русини», склала 10 183 особи, з них 6 725 осіб визнали рідною мову своєї національності (етнічної групи).

⁶³ Діяльність профспілок регулюється також окремим законом.

⁶⁴ На жаль, органи місцевої влади часто відмовляються реєструвати громадські організації саме на підставі такого тлумачення статті 3 Закону «Про об'єднання громадян». При цьому перспектива судового оскарження відмови доволі слабка: в своєму листі №01-8/319 від 6 липня 2000 р. Вищий арбітражний суд України підкреслив, що «об'єднання громадян створюються для спільної реалізації його членами (учасниками) своїх прав і свобод на основі єдності інтересів та виконання обов'язків, що відображають головну мету, завдання, напрямки, форми та методи діяльності об'єднань». Так, саме посиланням на невідповідність ст.3 та вказаний Лист мотивувало Луганське управління юстиції відмову в реєстрації змін до статуту луганської НУО «Поступ», яка основною метою діяльності проголосила «провадження культурно-освітньої діяльності серед дітей і молоді, а також стимулювання творчої активності дітей і молоді».

⁶⁵ Закон України «Про профспілки, їхні права і гарантії діяльності»

⁶⁶ Зони, де зарубіжні інвестори використовують дешеву сировину і найману робочу силу.

⁶⁷ Кодекс законів про працю передбачає певні особливості трудової діяльності осіб, які не досягли 18 років: на кожному підприємстві ведеться облік таких осіб, передбачено заборону праці таких осіб в нічну зміну, на шкідливому виробництві, тощо (ст.189-199 КзПП)

⁶⁸ Довгоочікувана пенсійна реформа, на жаль, не виправдала сподівань: у левової більшості пенсіонерів пенсія залишилася практично такою ж, особливо, якщо зважити на ріст цін. Істотне збільшення пенсій сталося у тих, у кого вона і так була порівняльно високою, тобто насамперед у колишніх держслужбовців.

⁶⁹ Як інформував заступник міністра внутрішніх справ Петро Коляда, у 1998 році було виявлено лише два злочини, пов'язані з торгівлею людьми, у 1999 – 11, 2000 – 42, 2002 – 169, 2003 році – 289. Загалом з часу введення в дію кримінальної відповідальності за торгівлю людьми, тобто з березня 1998 р., в Україні виявлено та розслідувалося 648 таких злочинів. За інформацією ДСАУ, з 2001 по

2003 роки судами розглянуто та винесено вироки у 41 кримінальній справі цієї категорії. Засуджено 91 особу, з них до позбавлення волі – 41 (до 2 років – 9, до 3 років – 6, до 5 років – 13, до 8 років – 12, до 10 років – 1).

Зміст

Доповідь Бюро демократії, прав людини та праці Держдепартаменту США щодо практики в галузі прав людини в країні.....	3
ВСТУП.....	3
Дотримання прав людини	5
Розділ 1 Повага недоторканності особи, що передбачає свободу особи від таких явищ як:.....	5
А. Безпідставне чи незаконне позбавлення життя.....	5
Б. Зникнення	8
В. Застосування катувань та інше жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання	8
Г. Безпідставний арешт, затримання чи заслання.....	12
Ґ. Позбавлення права на справедливий публічний суд	17
Д. Безпідставне втручання у приватне й родинне життя, помешкання чи листування	22
Розділ 2 Дотримання громадянських свобод, включно з такими аспектами:.....	24
А. Свобода слова й преси.....	24
Б. Свобода мирних зборів та об'єднань	34
В. Свобода релігії	36
Ґ. Свобода пересування в межах держави, міжнародні подорожі та репатріація	40
Розділ 3 Дотримання політичних прав:	
право громадян змінити владу	42
Розділ 4 Ставлення влади до міжнародних та неурядових перевірок за заявами про порушення прав людини	46
Розділ 5 Дискримінація за расовою ознакою, статтю, релігією, фізичними вадами, мовою або за соціальним станом.....	47
Жінки.....	48
Діти	50
Особи з особливими потребами (інваліди)	52
Національні, расові, етнічні меншини	52
Розділ 6 Права робітників	53
А. Право на створення об'єднань	53
Б. Право на колективне представництво та укладення колективних трудових договорів	55
В. Заборона підневільної та примусової праці	57
Ґ. Дитяча праця та мінімальний вік прийому на роботу	57
Ґ. Прийнятні умови праці	58
Д. Торгівля людьми	60
<i>Коментарі</i>	65

Наукове видання

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ У 2003 РОЦІ

37(78)

Спеціальний випуск №78 інформаційно-аналітичного
бюлетеня «Права людини»
Свідectво про реєстрацію Міністерства у справах друку та інформації
ХК №425 від 23.01.97.

Відповідальний за випуск і редактор *Євген Захаров*
Комп'ютерна верстка *Олег Мірошніченко*

Підписано до друку 04.11.2004
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 3,60 Умов. фарб.-від. 3,90
Умов.- вид. арк. 3,96 Наклад 1000 прим.
Розповсюджується безкоштовно

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
<http://www.khpg.org>

«Фоліо»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського 6/8,

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи,
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4